

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT CHRISTENUNIE / CHRISTELIJK-SOCIAAL 2030

Robert van Putten en Wouter Beekers

COÖPERATIE maatschappij

Solidariteit organiseren in
de eenentwintigste eeuw

Coöperatiemaatschappij

Coöperatiemaatschappij

Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw

Christelijk-sociaal 2030 • Deel 3

Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Robert van Putten en Wouter Beekers

Buijten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Colofon

Eerste druk: augustus 2014

© 2014 Robert van Putten en Wouter Beekers

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Stichting Dr. Abraham Kuypersfonds.

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN 978-90-5881-813-3

Inhoud

Voorwoord.....	7
Hoofdstuk 1 – Solidariteit vernieuwen, ter inleiding	9
Deel 1 – De participatiesamenleving: een kritiek	19
Hoofdstuk 2 – De mythe van de vitaliteit	21
Hoofdstuk 3 – Een gulzige overheid laten swingen	27
Deel 2 – Samenleven in de eenentwintigste eeuw	29
Hoofdstuk 4 – Verzorgingsstaat verder uitgedaagd.....	31
Hoofdstuk 5 – Participatie nieuwe stijl	37
Deel 3 – Christelijk-sociaal perspectief.....	47
Hoofdstuk 6 – Bouwstenen voor een derde weg.....	49
Deel 4 – Op weg naar een coöperatiemaatschappij	57
Hoofdstuk 7 – Coöperatief samenleven.....	59
Hoofdstuk 8 – Recht op verantwoordelijkheid.....	65
Hoofdstuk 9 – Bescheiden bestuur.....	72
Hoofdstuk 10 – Ruimte voor verbondenheid	80
Samenvatting	86
Verwijzingen	89
Literatuur	92
Personalia	96

Voorwoord

Beweegt Nederland van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving? Is het tijd voor minder overheid en meer samenleving? In de verhitte discussies aan het begin van de eenentwintigste eeuw pleit het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie voor een positieve visie op de verhouding tussen overheid en samenleving. Zij zijn geen tegenpolen, maar beide dragers van de ‘coöperatiemaatschappij’.

Met de keuze voor dit begrip bouwt het WI op de lange denktraditie van de christelijk-sociale politiek. In dat denken is de overheid nooit tegenover de samenleving geplaatst en is de gelijkwaardige verhouding tussen verschillende maatschappelijke verbanden steeds benadrukt. In die verhouding staan overleg en verbinding vanuit onderscheiden verantwoordelijkheden centraal. De maatschappelijke verbanden samen – sociale gemeenschappen, maatschappelijke organisaties, ondernemingen, overheden, enzovoorts – vormen de samenleving. Het coöperatiemodel is in deze traditie vaker gezien als wenkend perspectief voor de samenleving. Al aan het begin van de twintigste eeuw benaderde sociaal pionier ds. J.C. Sikkel de maatschappelijke verhoudingen vanuit een coöperatiemodel, waarin de begrippen opdracht en dienst centraal stonden, tegenover een liberaal eigenbelangmodel of een socialistisch conflictmodel.

Dr. Peter Nijkamp en drs. Niek Vogelaar dienden de Groen van Prinstererstichting in 1977 met het rapport *Verlegenheid rond werkgelegenheid*. Daarin pleitten zij voor een andere sociaaleconomische structuur, gebaseerd op een coöperatiemodel. Een gedecentraliseerde samenwerkingsstructuur van alle deelnemers aan het sociaaleconomisch proces was voor hen de meest wenselijke situatie. Nijkamp heeft in zijn *Herfsttij der vooruitgang* (1980) dit pleidooi verder uitgewerkt.

Die lijn valt opnieuw actueel te maken. Zij biedt een verrassend perspectief voor de ontwikkeling van de participatie- en netwerksamenleving van de globaliserende eenentwintigste eeuw. Met hun invulling van de coöperatiemaatschappij revitaliseren auteurs Robert van Putten MSc en dr. Wouter Beekers het christelijk-sociale denken.

In de coöperatiemaatschappij is het goed om naast het abstracte solidariteitsstelsel van de verzorgingsstaatsbureaucratie te zoeken naar ruimte voor meer directe solidariteit, naar de menselijke maat. Dat vraagt om meer zeggenschap van mensen, maar ook om nieuwe vormen van participatie. De energiecoöperatie van onderop is een interessant voorbeeld van deze nieuwe ontwikkeling. De nieuwe participatie vraagt om nieuwe lokale arrangementen, een naoberschap 3.o. Van de overheid vergt die ontwikkeling een meer bescheiden rol als partner, verbinder of regisseur.

Het Wetenschappelijk Instituut dankt haar directeur Wouter Beekers en gast-onderzoeker Robert van Putten voor het actualiseren van het gesprek over de coöperatiemaatschappij in lijn met de christelijk-sociale traditie. En mede namens de auteurs dank ik de verschillende gesprekspartners, die we hebben ontmoet in verschillende bijeenkomsten: vertegenwoordigers van maatschappelijke initiatieven en organisaties, uit de lokale of landelijke politiek, denkers uit de wereld van wetenschap, onderzoek en advies. Bij naam willen wij de mensen noemen die dit werk in conceptvorm hebben becommentarieerd: Benjamin van Bilsen, Roel Kuiper, Jacob Pot, Willem Trommel en Harmjan Vedder. Vanuit het WI hebben met name de curatoren Simone Kennedy en Jan van der Stoep en medewerkers Rob Nijhoff en Geert Jan Spijker meegedacht met de auteurs.

Met dit boek kiest het Wetenschappelijk Instituut positie in het debat over verzorgingsstaat en participatiesamenleving. We hopen dat dit boek een inspiratiebron mag zijn voor allen voor wie de coöperatiemaatschappij niet alleen ideaal, maar ook praktijk is.

Jan Westert

Voorzitter Curatorium

Mr. G. Groen van Prinstererstichting

Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Solidariteit vernieuwen, ter inleiding

Het was ‘het meest hartverscheurende moment in zijn leven’, zegt Hans van Putten – geen familie, zeggen we er volledigheidshalve maar even bij. Het moment vond plaats tijdens een van zijn bezoeken aan zijn zoon Thomas. Thomas kreeg al op jonge leeftijd te kampen met een ernstige verstandelijke handicap en bracht een groot deel van zijn leven in verzorgingsinstellingen door. Hans had dat geaccepteerd als een feit. Maar zijn acceptatie kende grenzen, zo bleek nu.

Hans trof Thomas ditmaal compleet verloren aan. Hij stond achter een glazen schuifdeur. Een deur die normaal vanzelf openging en toegang verschaftte tot een grasveld, waar de jongen al vele gelukkige momenten had doorgebracht. Maar die dag ging de deur niet open. De instelling zou enkele maanden later verhuizen. Er was iemand met een graafmachine gekomen en de boel was omgeploegd. De verzorgers hadden niet gevraagd waarom dat zo vroeg moest. En nu het grasveld er niet meer was, hoefde die buitendeur niet meer open. Logisch. Over de vraag hoe de jongen de komende maanden zonder zijn geliefde tuin moest doorbrengen had nog niemand nagedacht. Niemand had zelfs opgemerkt dat hij daar stond. Vol onbegrip staarde Thomas naar de kale, omgeploegde aarde.

Het hart van Hans van Putten scheurde bij het zien van het verdriet van zijn zoon, veroorzaakt door de anonimiteit van het bureaucratische systeem. Hij zette zijn verdriet en woede om in iets moois en bedacht de ‘Thomashuizen’, kleinschalige instellingen met alle ruimte voor persoonlijk contact.

Hij ruilde zijn baan als directeur van een succesvol internationaal reclamebureau in voor een onzeker en hardwerkend bestaan als zorgondernemer. Hij investeerde een flink deel van zijn eigen vermogen, nam zelfs een extra hypotheek op zijn huis en verzilverde zijn pensioenrechten. De eerste huizen werden geopend in 2004. Tien jaar later staan er ongeveer honderd Thomashuizen in Nederland.

Hans van Putten boekstaafde zijn ervaringen vijf jaar geleden.¹ Hij laat zich kennen als een mens met beperkingen: soms irritant, soms onverstandig. Ook zijn ondernemersmodel staat af en toe onder kritiek.² Maar zijn verhaal blijft een mooi voorbeeld van hoe slechte dingen mensen ertoe kunnen aanzetten om goede dingen teweeg te brengen.

Op zoek naar vernieuwing

Met Hans van Putten lopen velen in ons land aan tegen de bureaucratie en de grenzen van de verzorgingsstaat, tegen de anonimiteit en de stugheid van procedures en tegen het gebrek aan menselijke maat. De arrangementen van de verzorgingsstaat sluiten vaak niet goed aan op de behoeften van mensen en geven vaak te weinig ruimte aan burgers, betrokkenen en professionals om dingen op hun eigen manier te organiseren. De Thomashuizen zijn een van de vele pogingen van mensen om publieke voorzieningen te vernieuwen. Velen zijn op zoek naar een andere, meer persoonlijke *organisatie van solidariteit*.

In deze studie gaan we op zoek naar de mogelijkheden voor een meer persoonlijke organisatie van de solidariteit. Welke hervormingen zijn nodig en mogelijk om ons sociale stelsel weer herkenbaar te maken als een stelsel waarin we solidair met elkaar zijn? Hoe kunnen menselijkheid en betrokkenheid weer centraal komen te staan? Deze vragen spelen een rol op zo ongeveer alle maatschappelijke terreinen: de zorg, het welzijnswerk, sociale zekerheid, wonen, leefomgeving, enzovoorts. In al deze discussies staat de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en samenleving centraal.

Steeds vaker wordt 'meer samenleving' als wenkend perspectief gezien, in combinatie met 'minder overheid'. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de troonrede van 17 september 2013. Bij monde van koning Willem-Alexander stelde de regering dat 'de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving. Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving.'³

Een participatiesamenleving waarin iedereen meedoet is dus het nieuwe ideaal, de stip op de horizon. Maar het is de vraag wat dit ideaal inhoudt. Het begrip participatiesamenleving is de afgelopen decennia veelvuldig gebruikt en wordt op diverse manieren ingevuld.⁴ Nu eens spreekt men in dat kader over individuele zelfredzaamheid, dan weer over meer betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak; de ene keer over de inzet van maatschappelijke initiatieven en organisaties, de andere keer over arbeidsparticipatie. Dankzij deze vele invullingen is het moeilijk om op voorhand tegen 'de participatiesamenleving' te zijn. De vraag moet dan ook vooral zijn: wat voor participatiesamenleving willen wij?

In deze studie gaan we op zoek waar een nieuwe organisatie van de solidariteit nodig is en komen we tot een eigen definitie van de participatiesamenleving, een eigen ideaal. In deze inleiding werken we het probleem van de huidige organisatie van solidariteit uit. We laten zien dat het vraagstuk al enige decennia aandacht vraagt en dat blijvende bezinning dringend gewenst is.

De organisatie van solidariteit

Solidariteit gaat over de manier waarop we de lotsverbondenheid in de samenleving zien en hoe we de zorg voor elkaar vormgeven. Bij de organisatie van de solidariteit gaat het om de verdeling in verantwoordelijkheden tussen overheid en andere maatschappelijke verbanden.

De organisatie van solidariteit kan op drie belangrijke manieren vorm krijgen. Ten eerste kan het primaat liggen bij het zelfredzame individu. Daarnaast kan de nadruk liggen op onderlinge zorg en hulpbetoon vanuit de maatschappelijke sfeer: de *charitas* en particuliere initiatieven. En tot slot heeft soms de overheid de belangrijkste rol. In dat laatste geval is er sprake van een verzorgingsstaat, waarin de bijdrage van burgers vooral in het financiële ligt: zij dragen premies en belastingen af.⁵

Bij de eerste twee vormen spreken we wel van *directe* solidariteit. Dan hebben mensen een relatief sterke en directe verbinding met de groep waarmee ze solidair zijn. De verzorgingsstaat is een stelsel van *indirecte* solidariteit. Daar is de lotsverbondenheid meer abstract. Je weet niet precies voor wie je premies betaalt en aan wie het ten goede komt.

Elke manier van solidariteit organiseren heeft sterke en zwakke kanten. De kracht van directe solidariteit ligt onder meer in de nabijheid, de directe betrokkenheid, het menselijke gezicht en in de kracht van maatschappelijke verbanden. De zwakte ligt erin dat niet iedereen per definitie recht heeft op voorzieningen en mensen afhankelijk kunnen worden van liefdadigheid. Bovendien kunnen problemen te groot en complex worden voor deze vorm van solidariteit. Dan zijn meer institutionele inbedding, professionele voorziening en grootschaliger aanpak nodig. Daarin ligt de kracht van de verzorgingsstaat juist weer. Die heeft in een complexer wordende samenleving ook veel goeds gebracht.

Grenzen van de verzorgingsstaat

Al enige tijd zoeken we in Nederland naar manieren om de sterke kanten van de indirecte solidariteit te combineren met meer directe solidariteit. Al sinds de jaren zeventig klinkt er kritiek op de verzorgingsstaat en de zorgbureaucratie. In die tijd had de verzorgingsstaat haar hoogtepunt bereikt. De publieke uitgaven waren gestegen tot ruim zestig procent van het bruto binnenlands product, tegen nog geen tien procent aan het begin van de twintigste eeuw. Veel politieke en maatschappelijke denkers trokken de conclusie dat het systeem van solidariteit vastliep. Er verschenen studies met titels als *De nadagen van de verzorgingsstaat*.⁶

Op drie vlakken stuitte de verzorgingsstaat op haar grenzen.⁷ In de eerste plaats stond haar financiële houdbaarheid onder druk, zeker toen de economie minder hard groeide dan voorheen. De begrotingen kenden grote gaten en de staatsschuld nam toe. Vooral de kosten van de zorg stegen snel.⁸ Deze problemen spelen tot op heden.

In de tweede plaats bleek de bureaucratie te weinig flexibel om maatwerk te bieden en antwoorden te bieden aan nieuwe uitdagingen. De jeugdzorg, bijvoorbeeld, liet zien dat bureaucratie maar beperkt in staat is problemen de wereld uit te helpen. Bovendien had de hulp vanuit de overheid, vanwege het anonieme karakter, soms een vervreemdend effect op mensen.

In de derde plaats bleek de verzorgingsstaat actief burgerschap nauwelijks te stimuleren. Integendeel zelfs: ze maakte van mensen passieve en geïndividualiseerde 'welvaartsconsumenten'.⁹ Dat probleem lijkt inherent aan de verzorgingsstaat te zijn, zeker toen die zich niet alleen meer met maatschappelijke noden bezighield, maar ook met allerlei wensen die leven in de samenleving.¹⁰

Roep om meer samenleving

De kritiek op de verzorgingsstaat ging gepaard met een streven naar hervorming, naar 'meer samenleving' en 'minder overheid'. Verantwoordelijkheden werden verschoven van het rijk naar de gemeenten om sociaal beleid aan te passen aan de verschillende behoeften en mogelijkheden in de samenleving. Een vroeg voorbeeld van deze decentralisatie was de Welzijnswet van 1984. Meer recent vonden er ingrijpende decentralisaties plaats in de jeugdzorg, de maatschappelijke ondersteuning en het arbeidsparticipatiebeleid.¹¹

In de jaren tachtig en negentig werd het zoeken naar 'meer samenleving' vooral opgevat als 'meer markt'. Privatisering werd het nieuwe toverwoord. De overheid stootte haar aandelen in belangrijke industrieën af, zoals de Hoogovens. Overheidsorganisaties, zoals de PTT, werden omgezet in particuliere bedrijven, en semipublieke maatschappelijke organisaties, zoals de woningcorporaties, werden verzelfstandigd.¹²

Maar ook het oplossend vermogen van de markt bleek beperkt. Pim Fortuyn werd een vertolker van het maatschappelijk onbehagen daarover. Dat onbehagen betrof enerzijds het gebrek aan sociale cohesie van onze samenleving en leefbaarheid van onze steden, onder andere door de komst van veel niet-westerse migranten. Anderzijds richtte het zich op de bureaucratie die er niet in slaagde maatschappelijke problemen op te lossen. De bureaucratisering van de verzorgingsstaat en de invloed van managementprincipes uit het bedrijfsleven in de publieke sector maakten dat de achterliggende gedachte van solidariteit naar de achtergrond verdween.¹³

Mede in reactie op de Fortuyn-revolte draait het politieke debat sinds het begin van de eenentwintigste eeuw steeds meer om actief burgerschap. Burger-zijn ging niet langer primair over rechten, maar over plichten en verantwoordelijkheden.¹⁴ Zo maakte het normen-en-waarden-offensief van CDA-leider Jan Peter Balkenende de tongen los. Als antwoord op het integratievraagstuk en de maatschappelijke problemen ontstonden beleidsprogramma's rondom actief burgerschap. Het vierde kabinet Balkenende, een coalitie tussen CDA, PvdA en ChristenUnie, werkte zelfs aan een 'Handvest verantwoordelijk burgerschap'.¹⁵ De focus op verantwoordelijkheid voor de samenleving kwam ook tot uitdrukking in wetwijzigingen in de sociale zekerheid en de zorgondersteuning. De invoering van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen in 2004 en de Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO) in 2007 zijn duidelijke voorbeelden van een heroriëntatie op de verantwoordelijkheden van burgers en maatschappelijke verbanden.

Van goed burgerschap bestaan momenteel hoge verwachtingen. Het wordt gezien als een medicijn tegen consumentisme, asociaal gedrag, uitsluiting, gebrek aan sociale cohesie, de kloof tussen burgers en het openbaar bestuur en nog veel meer van dat soort kwalen. Van de burger wordt verwacht dat deze verantwoordelijk is voor zichzelf en zijn sociale omgeving, zorgzaam is, zich inzet voor welzijnswerk en sociale samenhang, fatsoenlijk is en bijdraagt aan een positieve publieke moraal en deelneemt aan de besluitvorming en het maatschappelijke debat.¹⁶

Blijvende bezinning nodig

Om zeker drie redenen is er blijvende bezinning nodig op de organisatie van solidariteit en de verhouding tussen overheid en andere maatschappelijke verbanden. In de eerste plaats: de maatschappelijke omstandigheden zijn de afgelopen decennia veranderd. De processen van globalisering en individualisering en de opkomst van een netwerksamenleving dagen de verzorgingsstaat verder uit. In het publieke domein dienen zich nieuwe spelers aan: groepen burgers die een rol opeisen in het organiseren van solidariteit. Tegelijkertijd kent de samenleving een ander soort sociaal weefsel en sociaal kapitaal dan voorheen, waardoor 'meer samenleving' niet zonder meer mogelijk is. Kortom, *de maatschappelijke realiteit problematiseert zowel de bureaucratische verzorgingsstaat als de gewenste oplossingsrichting van 'meer samenleving'*. Hier ligt een belangrijke uitdaging die we in deze studie willen oppakken.

In de tweede plaats: de afgelopen twee jaar vond een stevige bezinning plaats op de vraag welke politieke consequenties deze maatschappelijke veranderingen zouden moeten hebben. Er is een flink aantal adviesrapporten verschenen die radicaal voor 'vermaatschappelijking' van de solidariteit pleiten.¹⁷ Soms

Coöperatiemaatschappij

was het de regering die om advies vroeg hoe de overheid hieraan vorm zou kunnen geven.¹⁸ Soms klopten adviesorganen zelf stevig aan de deur van de overheid met een pleidooi voor ‘vertrouwen in burgers’.¹⁹ In juli 2013 verscheen de nota *Doe-democratie* van PvdA-minister Ronald Plasterk, waarin de regering de hoofdlijn van de verschillende adviezen omarmde.²⁰ De veelbesproken troonrede sloot naadloos op deze denkrichting aan. Deze inzet van het kabinet maakt een nieuwe positiebepaling nodig.

In de derde plaats: er is reden tot alertheid. Op het eerste gezicht heeft het idee van een ‘participatiesamenleving’ opvallend veel weg van de ‘zorgzame samenleving’ van het CDA of de ‘dienstbare samenleving’ van de ChristenUnie. We zullen laten zien dat daar ook ten dele sprake van is. Echter, in het huidige tijdperk domineert de ideologie van het neoliberalisme, met zijn nadruk op individuele zelfredzaamheid en kracht. In de politiek uit zich dat in de extreme focus op ‘BV Nederland’.²¹ De hoofddoelstelling van beide kabinetten Rutte is ‘het op orde brengen van de overheidsfinanciën’.²² Burgerparticipatie lijkt een instrument geworden om bezuinigingen op te vangen en toch de publieke infrastructuur rond de zorg en de sociale zekerheid overeind te houden.²³

In deze context dient de christelijk-sociale politiek opnieuw positie te kiezen.²⁴ Het christelijk-sociaal denken is ooit ontstaan als een eigenwijze poging om een alternatieve weg te vinden tussen de polen van de liberale nadruk op zelfredzaamheid en de socialistische oriëntatie op de overheid. In feite draait ook de huidige discussie daar sterk om. Zijn we in staat de verzorgingsstaat zo te hervormen dat er wel een sociaal vangnet over blijft of rest ons dan slechts ‘eigen verantwoordelijkheid’?

Coöperatiemaatschappij

We leggen onze kaarten maar direct op tafel. Wij zijn ervan overtuigd dat de christelijk-sociale traditie ook vandaag kan inspireren tot een alternatieve route tussen de uitersten van een alomtegenwoordige verzorgingsstaat en een zelfredzame participatiesamenleving. Sterker nog, juist de hedendaagse samenlevingsstructuur geeft alle ruimte om christelijk-sociale principes in te brengen.

Het christelijk-sociale denken gaat ervan uit dat het goede samenleven niet het werk is van een overheid of van individuen, maar van mensen en maatschappelijke verbanden samen. Tegenover zelfredzaamheid plaatst het de notie van samenredzaamheid. Daarbij gaat het niet om mensen die deelnemen, die participeren in een samenleving die buiten hen om gevormd wordt. Het goede leven ontstaat in het samenspel tussen verschillende maatschappelijke verbanden: mensen, gemeenschappen, organisaties, ondernemers én overheden. Tegenover de tegenstelling tussen verzorgingsstaat óf participatiesamenleving

zetten wij het ideaal van een coöperatiemaatschappij, waarin én overheid én samenleving een plek hebben, waarin directe naast indirecte solidariteit kan bestaan.

De keuze voor het begrip coöperatiemaatschappij komt niet uit de lucht vallen. Het coöperatiemodel is in de christelijk-sociale politiek vaker gezien als wenkend perspectief.²⁵ En in andere studies wezen we het ‘coöperatief maatschappelijk organiseren’ al aan als veelbelovende samenwerkingsvorm juist in onze tijd.²⁶ Nog sterker uitgedrukt: coöpereren hoort bij de menselijke conditie. Zonder elkaar zijn we tot weinig in staat. Heel treffend sprak Utrechts hoogleraar Tine de Moor in dat verband van de *homo cooperans*.²⁷

Het idee dat we kunnen spreken van een ‘coöperatiesamenleving’ is geïnspireerd door filosoof Govert Buijs. Onlangs sprak hij op uitnodiging van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie de Groen van Prinstererlezing uit over ‘De eeuw van de burger’. Hij onderstreepte de betekenis van het christelijk-sociale denken voor de coöperatieve mentaliteit en samenlevingsordening in de westerse wereld.²⁸ Onder dankzegging aan Govert Buijs stellen wij ook in deze studie de ‘coöperatiemaatschappij’ centraal, als behartigenswaardig ideaal en levende praktijk.

Opgave van deze studie

In deze studie bezinnen we ons op de vraag naar de wenselijke verhouding tussen de overheid en andere maatschappelijke verbanden, de onderliggende problematiek van verzorgingsstaat en bureaucratie. Bovendien onderzoeken we de mogelijkheden voor meer directe solidariteit. Vanuit christelijk-sociale waarden zoeken we naar een adequaat antwoord op de nieuwe maatschappelijke realiteit en kiezen we positie in het actuele debat over de participatiesamenleving.

Tegelijkertijd willen we ook het christelijk-sociale denken actualiseren. De samenleving is immers sterk veranderd en christelijk-sociale principes kunnen niet altijd zonder meer gehanteerd worden. Ons streven om een derde weg tussen sociaaldemocratie en liberalisme te blijven bieden vraagt om een opfrisbeurt voor die principes. In dat kader willen we aansluiten bij actuele sociaalwetenschappelijke inzichten.

Daarmee geeft dit boek verdieping aan het programma ‘christelijk-sociaal 2030’ van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. In dit onderzoeksprogramma onderzoekt het Wetenschappelijk Instituut nieuwe verhoudingen tussen overheid en andere maatschappelijke verbanden op deelterreinen als zorg, onderwijs en economie.

Deze studie richt zich primair op een vernieuwing in het denken over de verhouding tussen overheid en andere verbanden in de samenleving, tegen de

achtergrond van actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Dat geeft tegelijk ook de beperking van deze studie aan. De insteek is vooral sociologisch en bestuurskundig. De economische kant van het debat over de participatiesamenleving komt slechts zijdelings aan bod. Ook de concrete problematiek in sectoren van zorg, onderwijs, wonen, welzijn en sociale zekerheid staat hier niet centraal. Daarover gaan de andere studies in dit programma.²⁹ Dit is ook niet de plek om het brede en omvangrijke vraagstuk van overheidsverantwoordelijkheid opnieuw te bespreken.³⁰ Deze studie wil het denken over de verhouding tussen overheidsoptreden en de verantwoordelijkheden van maatschappelijke verbanden aanscherpen waar het gaat om de organisatie van solidariteit.

Met dit boek kiezen we positie in het huidige politieke debat over de verzorgingsstaat en de participatiesamenleving. Zo willen we politici, bestuurders en beleidsmakers binnen de ChristenUnie en daarbuiten inspiratie bieden voor de aanpak van concrete vraagstukken.

Routekaart

Deze studie is opgedeeld in vier delen. In *deel 1* reflecteren we kritisch op het huidige debat over de participatiesamenleving. De ideeën over een nieuwe overheidsrol in een 'vitale samenleving' gaan vaak wat al te snel voorbij aan de maatschappelijke realiteit.

In *deel 2* kijken we naar de context waarin we samenleven en naar de nieuwe vormen van maatschappelijke participatie. Hoe ziet de hedendaagse sociale infrastructuur er uit? Hoe en wanneer zijn mensen gemotiveerd en hoe werken zij samen? Die vragen moeten beantwoord worden wanneer we zoeken naar nieuwe verhoudingen.

In *deel 3* bespreken we het christelijk-sociaal denken op hoofdlijnen. We zoeken naar bouwstenen die bruikbaar kunnen zijn in de actuele zoektocht naar een goede vorm van maatschappelijke solidariteit.

In *deel 4* werken we een christelijk-sociale visie op de participatiesamenleving uit. In vier hoofdstukken komen we met de beloofde christelijk-sociale injectie in het actuele debat. We presenteren op basis van onze denktraditie vier lijnen om op een andere, meer vruchtbare manier te zoeken naar ruimte voor maatschappelijke initiatieven en een ondersteunende overheid.

Deze christelijk-sociale injectie werken we concreet uit in verschillende voorbeelden en handreikingen voor het organiseren van solidariteit op een manier die past bij de manier waarop wij tegenwoordig samenleven. Hoewel er nog vele andere voorbeelden en handreikingen denkbaar zijn, hopen we op deze manier bij te dragen aan wat we ons ten doel hebben gesteld: mensen inspireren te zoeken naar vernieuwende oplossingen voor de vraagstukken van vandaag.

Deel 1

De participatiesamenleving:
een kritiek

De participatiesamenleving: een kritiek

Verskillende adviesraden pleitten de afgelopen twee jaar voor meer vertrouwen in burgers. Ze stelden voor om publieke taken los te laten en de overheid een meer ondersteunende rol te geven. Bij alle pleidooien voor meer samenleving en een andere overheid ging men er voetstoots vanuit dat de overheid en de samenleving in staat zijn deze nieuwe rollen op zich te nemen. De samenleving is vitaal, de overheid wendbaar, zo redeneerde men. Deze vooronderstellingen zijn niet zonder risico.

Er lijkt een blinde vlek te bestaan voor de gulzigheid van de overheid en de beperkte vitaliteit van de samenleving. Daardoor worden dergelijke pleidooien soms al te naïef. En dat is gevaarlijk, gezien hun invloed op het regeringsbeleid.

In dit deel bekritisieren we deze naïviteit. We laten zien dat overheid en samenleving nieuwe rollen toegedicht krijgen die hun capaciteiten deels te boven gaan. Daarmee bekritisieren we twee belangrijke vooronderstellingen in het debat over de participatiesamenleving: het idee dat de samenleving veel vitaliteit heeft (hoofdstuk twee) en de overtuiging dat de overheid gemakkelijk in staat is om een meer bescheiden positie in te nemen (hoofdstuk drie). Deze kritiek uiten we omdat we het debat op een goede en realistische wijze willen voeren.

Hoofdstuk 2

De mythe van de vitaliteit

In het openbaar bestuur is men op dit moment vol lof over het vermogen van de burger om te participeren. Het kabinet bejubelt de doe-democratie en adviesraden haasten zich om de overheid erop te wijzen dat de samenleving niet lui is. Aan de hand van de vele burgercollectieven, actieve bewoners en maatschappelijke initiatieven betoogt men dat de samenleving vitaal is en in staat is om publieke taken op zich te nemen. Deze vermeende vitaliteit vormt een belangrijk argument in het pleidooi voor ‘meer samenleving’, vaak gevolgd door ‘minder overheid’

De bejubeling van de vitaliteit neemt soms mythische proporties aan. Zeker, Nederland kent een krachtige samenleving. Er wordt hard gewerkt en op het gebied van de economie en vrijwilligerswerk draait onze samenleving mee in de internationale top. Die vitaliteit wordt echter door uitputting bedreigd. Met ontorechte beelden over zelfredzaamheid, energie en sociaal kapitaal kan de samenleving kapot gemaakt worden.

Een eerste stap om dat te voorkomen is het ontmaskeren van deze mythische beelden. In dit hoofdstuk geven we een kritiek op de mythe van de vitaliteit en proberen we een realistischer perspectief te schetsen.

Bescherm de samenleving

Het is belangrijk dat publieke instanties steeds ruimhartiger erkennen dat mensen en gemeenschappen vaak zelfstandig in staat zijn maatschappelijke vraagstukken aan te pakken. Lange tijd bestond het beeld dat de burger vooral een klant is van de overheid en publieke voorzieningen consumeert. Dat beeld wordt nu gelukkig gecorrigeerd. Dat is een erkenning van het werk van vele vrijwilligers, particuliere initiatieven en maatschappelijke organisaties in ons land.

De erkenning van de betekenis van sociale verbanden voor de organisatie van solidariteit sluit goed aan bij het christelijk-sociale denken, waarin mensen worden gezien als verantwoordelijke en sociale personen. Mensen hebben de verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor zichzelf, de naaste en de publieke zaak. Daarover meer in hoofdstuk zes.

Naast bijval voor de erkenning van de zelfredzaamheid, de energie en de sociale verbanden van onze maatschappij is er echter ook alertheid nodig.

De lofrede op de vitaliteit klinkt in een maatschappij die sterk gedomineerd wordt door het neoliberale mens- en maatschappijbeeld. In dat neoliberale denken zijn mensen zelfstandige individuen die gedijen bij competitie en die handelen op basis van eigenbelang. De mens is volgens die visie sterk, kan zichzelf redden en heeft anderen dus niet nodig. In een liberaal klimaat wil iedereen zelfredzaam en energiek zijn, want dan ben je 'in orde'.¹ Deze ideologie heeft zich genesteld in het politieke denken van rechts tot links, en, zoals we in het volgende hoofdstuk zien, ook in het openbaar bestuur en het publiek management.² Nu de lof op actief burgerschap komt uit de hoek van een bezuinigende overheid die het op orde brengen van de 'BV Nederland' als hoogste doel heeft, is extra oplettendheid geboden.

Het neoliberale verhaal vraagt om een tegenwicht. Niet om de bestaande vitaliteit van de samenleving te ontkennen, maar om die in het juiste perspectief te plaatsen en te beschermen. Dat tegenwicht willen we hier bieden door in te gaan op drie aspecten van de hedendaagse vitaliteitsmythe. In de eerste plaats veronderstelt de term vitaliteit zelfredzaamheid. Hoe zelfredzaam is de samenleving en waar liggen de grenzen? In de tweede plaats verwijst de term naar energie. Hoe energiek en gezond is de samenleving? In de derde plaats wordt aanwezigheid van krachtige maatschappelijke verbanden verondersteld. Welk sociaal kapitaal hebben we nog in onze samenleving?

Mythische vitaliteit in regeringsbeleid

De vitaliteitsmythe kleurt vele uitspraken en nota's van de kabinetten Rutte. Een prachtig voorbeeld hiervan is de nota 'doedemocratie' van minister Ronald Plasterk uit 2013. Alleen de voorpagina al. Deze laat het 'burgerbosje' in Friesland zien en vermeldt als toelichting: 'De burger koopt, plant, onderhoudt bomen in de eigen omgeving en geniet daarvan.' De burger is aan zet, wil aan zet zijn, kan aan zet zijn 'en geniet daarvan'!³

Een ander voorbeeld is de Dreeslezing, uitgesproken door minister-president Rutte in hetzelfde jaar. 'Nog steeds zijn mensen bereid om andere mensen in hun omgeving te helpen', stelde de premier. Meer nog: 'het goede nieuws is: mensen benutten die mogelijkheden ook'. Tegen al die mensen die hem en anderen verdenken van een bezuinigingsagenda zegt hij: 'Kijk om u heen wat er aan het verschuiven en veranderen is in de manier waarop mensen individueel en groepsgevoels steeds meer zaken in eigen hand nemen.'

Rutte noemde de concrete casus van de ouderenzorg en de sluitende verzorgingshuizen. Dat lijkt toch een pijnlijk voorbeeld van de grenzen van de verzorgingsstaat en de noodzaak tot hervormen. Maar niet voor de minister-president. Dat onze opa's en oma's 'pas verhuizen als het echt niet anders meer kan', zegt volgens hem iets 'over de senioren van nu, die het liefst zo lang mogelijk zelfstandig blijven' en 'over hun kinderen en burens die blijkbaar bereid zijn om daarbij een helpende hand toe te steken'. Het beeld is helder: de samenleving van de eenentwintigste eeuw is zorgzaam en brengt met haar vrijwillige vitaliteit de verzorgingsstaat weer terug naar normale proporties.⁴

Zelfredzaam of kwetsbaar

Zijn mensen zelfredzaam? De gedachte van zelfredzaamheid, in de betekenis van zelfstandigheid en autonomie, is een belangrijk ideaal in onze samenleving. Het wordt belangrijk geacht jezelf te ontplooien en zelfstandig en onafhankelijk te zijn. Dat ideaal neemt de vorm aan van een maatschappelijke obsessie en een morele eis. We moeten onze eigen boontjes doppen.

Het idee en ideaal van de mens als autonoom wezen, als een zichzelf reddend individu, is echter een onrealistische voorstelling. Mensen zijn in hoge mate afhankelijk van andere mensen, gemeenschappen en instituties. Dat geldt niet alleen voor doelgroepen die we als kwetsbaar bestempelen, bijvoorbeeld diegenen die langdurige zorg behoeven, maar voor iedereen in de samenleving. De bekende socioloog Abram de Swaan schreef decennia terug al treffend: 'de mens is de mens een zorg'. Niemand kan voor zichzelf zorgen en de mens moet, om te kunnen overleven, zorgen dat anderen voor hem zorgen.⁵

In Nederland hebben we dat voor een belangrijk deel geregeld via publieke voorzieningen: denk aan de sociale zekerheid of de zorg, maar ook aan het onderwijs en de pensioenvoorziening. Dat zijn voorzieningen waarmee we collectief zorg voor elkaar dragen. Juist dankzij deze voorzieningen kunnen we aan zelfontplooiing werken en heeft onze samenleving een kwalitatief hoog welvaartsgehalte. Daardoor vergeten we echter gemakkelijk dat mensen inherent kwetsbare wezens zijn. Niet alleen sommige groepen mensen in de samenleving zijn kwetsbaar, maar elk mens is dat potentieel en zal dat op een gegeven moment weer zijn. Kwetsbaarheid hoort bij het menselijk bestaan.

Binnen het huidige discours over zelfredzaamheid is deze kwetsbaarheid taboe. Terecht maakt de ethicus Andries Baart daar een groot punt van.⁶ Hij belicht ook ons taalgebruik in dit verband. Zelfs wanneer we spreken over de

kwetsbaarheid doen we dat in termen van vitaliteit, het gaat dan over: zelfredzaamheid, regie, herstel, participatie.

We doen er goed aan om die kwetsbaarheid te erkennen en er ruimte aan te geven. Daarmee voorkomen we verkeerde verwachtingen en mensbeelden. De christelijk-sociale denktraditie, waarover meer in hoofdstuk zes, kan daarbij een waardevolle inspiratiebron vormen.

Energiek of vermoeid

Een tweede mythisch element in het denken over vitaliteit vinden we in het denken over het energiegehalte van de samenleving. Er wordt nog wel eens gesuggereerd dat we met ons allen nog veel energie vrij te besteden hebben. Maar is die gedachte terecht?

We zien veel activiteit in onze samenleving. Veel huishoudens zijn anderhalf- of tweeverdieners. Miljoenen mensen zijn lid van maatschappelijke organisaties. Ongeveer een op de vijf Nederlanders besteedt wekelijks tijd aan vrijwilligerswerk.⁷ In onze samenleving wordt zeer efficiënt en hard gewerkt. De gerichtheid op prestaties en resultaten heeft ook wortels in het calvinistische arbeidsethos. Het alledaagse leven en het werk is een roeping van God.⁸ We hebben alle reden om positief te zijn over arbeid, inzet van mensen voor bedrijven, maatschappelijke organisaties en de publieke zaak. Het actieve leven is betekenisvol.

Tegelijkertijd stijgt in onze samenleving het aantal oververmoeide en gestreste mensen hard. Dat is al lang niet meer voorbehouden aan veertigers en vijftigers. Volgens schattingen krijgt één op de tien twintigers een *burn-out*.⁹ Veel dertigers en veertigers met drukke banen en kinderen beleven hun leven als 'spitsuur'. Het is opvallend dat de afgelopen jaren het aantal mensen dat zich inzet voor vrijwilligerswerk daalt, terwijl de mensen die vrijwilligerswerk doen hier meer tijd aan besteden. Actieve kerkleden doen gemiddeld twee keer zoveel vrijwilligerswerk als mensen die nooit een kerk bezoeken. Ook mensen met een hoog opleidingsniveau zijn relatief vaak actief als vrijwilliger. Er zijn steeds minder vrijwilligers, maar er wordt meer van hen gevraagd.¹⁰ Dat geldt ook voor de mantelzorgers. Miljoenen mensen verlenen structureel zorg aan een naaste. Enkele honderdduizenden van hen geven desgevraagd aan hierin overbelast te worden.¹¹

Onze werkethos is geradicaliseerd, hyperactief en onbegrensd geworden.¹² De rust is uitgebannen. De vierentwintig-uurs-economie, de continue productieprocessen, consumptiemogelijkheden en informatiestromen zijn daarvan een belangrijke uiting. De geglobaliseerde economie vergroot de druk op de maatschappij. Het flexibele karakter van de economie en arbeidsmarkt vergroot de prestatiedruk. Voortdurend hangt mensen 'het spook van overbodigheid'

boven het hoofd, zoals de Amerikaanse socioloog Richard Sennett het noemt: de vrees om vervangen te worden door een ander en het risico dat werkgelegenheid verplaatst wordt naar een ander werelddeel.¹³

De huidige nadruk op authenticiteit en zelfontplooiing versterkt deze ontwikkeling. De culturele druk om jezelf te ontplooien, succes te bereiken via je carrière en authentiek te leven is groot. Het gevolg is dat er geen rust meer genomen wordt, maar dat er in plaats daarvan een *rat race* voor geslaagd leven ontstaat. Alleen als je actief bent en jezelf ontplooit, lijkt je leven ertoe te doen. We geven niet snel aan dat iets teveel wordt en daardoor lijkt het alsof we barsten van de energie. Actief zijn hoort bij het emancipatoire ideaal om te participeren in de samenleving.

Door de uitbanning van rust, die het gevolg is van economische en culturele druk, ligt continu het gevaar van vermoedheid op de loer. De ongeremdheid van de prestatie maatschappij draagt hieraan bij. Steeds sterker zijn de symptomen van uitputting in de samenleving waarneembaar.

Sterke of zwakke maatschappelijke verbanden

De derde veronderstelling van de vitale samenleving is de aanwezigheid van veel sociaal kapitaal en krachtige maatschappelijke verbanden. Die veronderstelling is misschien wel de meest verrassende, omdat de afgelopen jaren vele sociaalwetenschappers hun zorgen hebben geuit over het sociaal kapitaal dat onze samenleving nog kent.¹⁴ Bekend in dat verband is het werk van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam, die constateerde dat we in het westen zelfs niet meer met anderen samen sporten, maar ons wijden aan *bowling alone*, zoals zijn bekendste werk getiteld is.¹⁵

Wat is er gebeurd? De *civil society*, de sfeer van de maatschappelijke verbanden van school, kerk, sport, verenigingen, enzovoorts, is decennialang verdrukt, geroedeerd en niet zomaar meer te herstellen.¹⁶ In onze pogingen de wereld om ons heen te beheersen hebben we het maatschappelijk middenveld verstatelijkt, gebureaucratiseerd en geprofessionaliseerd. We denken primair in termen van doelen en middelen, efficiëntie en effectiviteit. Dat gold voor de logica van de verzorgingsstaat, maar evengoed voor het neoliberale geloof in de marktwerking. Daarbij gaat het steeds om meetbare output, kwantificeerbare doelen, et cetera. Maatschappelijk initiatief gedijt niet goed onder deze condities. Daarvoor is vertrouwen en handelingsruimte nodig. En vooral ook: ruimte voor inhoudelijke bezieling, intrinsieke motivatie en morele waarden. Hiervoor is in het proces van bureaucratisering en professionalisering onvoldoende ruimte geweest. Het maatschappelijke middenveld is door dit proces de verbinding met de samenleving kwijtgeraakt en van de achterban losgeweekt. De maatschappelijke organisaties zijn 'ontzield' geraakt.¹⁷

Coöperatiemaatschappij

Ook de individualisering in de samenleving zelf, de nadruk op autonomie en nieuwe mobiliteit, vergrootte de afstand tussen mensen en maatschappelijke organisaties. Dit heeft er zelfs mede toe geleid dat het gemeenschapsleven van de *civil society* goeddeels verdwenen is. De verstatelijking, professionalisering en ontzuiling maakten dat maatschappelijke organisaties geen kleinschalige oefenplaatsen van het samenleven meer konden zijn. Het is zeer de vraag hoeveel mensen nog de vaardigheden bezitten om samen te werken en in sociale verbanden samen op te trekken. Samenwerken is immers een ambacht, wat moet worden geleerd.¹⁸

Gelukkig is dit niet het hele verhaal. In het vijfde hoofdstuk zullen we een nieuwe sociale dynamiek beschrijven en laten zien dat er nog steeds sociaal kapitaal wordt geproduceerd in de samenleving. Maar het is wel belangrijk om het beleid niet te baseren op verouderde beelden.

Een gulzige overheid laten swingen

In de participatiesamenleving krijgt de overheid een nieuw functieprofiel toegeschreven. De overheid heeft decennialang de touwtjes in handen gehad. Nu wordt ze geacht de tweede viool te gaan spelen. Verondersteld wordt dat ze probleemloos in staat is deze nieuwe rol op zich te nemen en meer ruimte aan de samenleving te geven.

Er zijn echter belangrijke aanwijzingen dat het openbaar bestuur grote moeite heeft met loslaten. De opgave waar het openbaar bestuur voor staat is ook niet gering. Ze moet een ware transitie ondergaan, van een bureaucratisch vehikel naar een swingende partner in de samenleving. Gezien de toestand van het huidige openbaar bestuur is dat teveel gevraagd. Geregeld wordt een tendens van 'gulzig bestuur' zichtbaar, waarbij de samenleving tot instrument van beleidsdoelstellingen wordt gemaakt. Wie streeft naar een dienstbare overheid moet rekening houden met deze tendensen.

Swingend door de participatiesamenleving

De overheid wordt in veel adviesrapporten en commentaren opgeroepen om een nieuwe rol in te nemen. Ambtenaren en bestuurders moeten zichzelf een nieuwe houding aanleren, waarin burgers en hun initiatieven de ruimte krijgen om op te bloeien, en waarin de samenleving voorop staat en zelf zoveel mogelijk de solidariteit vormgeeft. De opgave voor de overheid is 'loslaten in vertrouwen'. Ze moet voorwaarden scheppen en de participatie van burgers in de samenleving mogelijk maken. De overheid moet een faciliterende rol innemen in plaats van een verzorgende.¹

Zo komt de overheid als helper in beeld. Ze trekt zich niet geheel terug, maar neemt een andere rol in. Ze streeft ernaar burgers een steun in de rug te geven bij het nemen van hun verantwoordelijkheid. Professionele hulp is daarmee tijdelijk van aard geworden, tot burgers weer de 'regie' over hun leven hebben teruggenomen.² Er moet ruimte zijn voor burgerinitiatieven, gedragen en gesteund door het lokaal bestuur. De overheid faciliteert, met middelen – geld of mankracht –, regelgeving en richtlijnen of immaterieel, door te communiceren, te inspireren en te verbinden.³

Om daarin effectiever te zijn is het nodig dat ambtenaren en publieke professionals nieuwe manieren van werken ontwikkelen die aansluiten bij de leefwereld van burgers.⁴ Burgers werken niet volgens de methoden van de overheid: die kenmerken zich door hiërarchie, procedures en rechtmatigheid. Mensen willen zich best inzetten voor de publieke zaak, maar willen niet belast worden met eisen van de systeemwereld: de hiërarchische en bureaucratische manier van werken. De beweging naar 'meer samenleving' moet voor de overheid dus gepaard gaan met een bestuurlijke en organisatorische verandering die moet aansluiten op de netwerksamenleving. De manier van organiseren en structureren in de netwerksamenleving moet leidend worden. De overheid moet zich daarom meer de logica van het netwerken eigen maken.⁵ Of, in de termen van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling: de overheid moet 'swingen met lokale kracht', meeswingen met de dynamiek van de netwerksamenleving dus.⁶

Gulzig bestuur

De grote vraag is of bestuurders, ambtenaren en professionals wel soepel genoeg in de heupen zijn om te swingen. Daarover bestaan wel wat zorgen. We zien maar al te vaak dat de overheid moeite heeft met falen en de weerbaarheid van de samenleving. De overheid heeft last van een regelreflex. Ze wil de samenleving sturen op detailniveau, ontwikkelingen vastleggen in regels en beleid en risico's uitsluiten. Die regelreflex gaat gepaard met een gelijkheidsreflex: burgers moeten gelijk behandeld worden, publieke voorzieningen uniform. Voor verschil is nauwelijks ruimte.⁷

De socioloog Willem Trommel verwijt het huidige openbaar bestuur in dit kader 'gulzigheid'.⁸ Hij signaleert dat politiek en openbaar bestuur het moeilijk hebben met het verlies van het ideaal van de verzorgingsstaat, verlies van gezag en verlies aan sociaal kapitaal als gevolg van globalisering, individualisering en informatisering van de maatschappij. Die verliezen zijn moeilijk te accepteren. Politiek en bestuur proberen het tij te keren. Ze ondernemen pogingen om hun gezag en sturend vermogen te herstellen. Het zogenaamde *new public management* is daar een belangrijke uitingsvorm van. Daarin gaat het om marktachtige efficiëntie- en effectiviteitsnormen, instrumenten en criteria.

Een onderliggend probleem is dus steeds weer het geloof in de maakbaarheid van de samenleving en het niet accepteren van falen.⁹ Bijvoorbeeld in de jeugdzorg wordt dit keer op keer zichtbaar. Scherp gezegd: iedere gezins tragedie is aanleiding voor Tweede Kamervragen en een nieuwe procedures, beleidsplannen en beleidsinstrumenten.

De bestuurskundige Paul Frissen hekelt net als Trommel deze cultuur van continue interventies. De politiek gaat steeds uit van de vervolmaking van de maatschappij door rationeel handelen en op kennis en inzicht gebaseerd beleid.

Bij falen is nieuw onderzoek en nieuw beleid het antwoord. Burgers, politici en beleidsmakers – niemand kan omgaan met de tragiek van het leven, zo betoogt Frissen:

‘Dat de wereld fundamentele tekortkomingen kent, lijken we steeds minder te aanvaarden. Zelfs al kunnen we tenminste vermoeden dat deze tekortkomingen gevolg zijn van ons eigen handelen verdragen we ze niet. Alle leed, pech en risico moeten worden uitgebannen. Veiligheid is een nationale obsessie. We richten er onderzoeksraden voor in, stapelen toezicht op toezicht en schrijven op dat als de overheid geen fouten meer maak, er ook geen slachtoffers zullen vallen.’¹⁰

We zijn dus als maatschappij geobsedeerd door maakbaarheid en kunnen niet omgaan met tragische gebeurtenissen. We kunnen moeilijk accepteren dat er in het leven en in de samenleving altijd tekortkomingen, problemen en gevaren zullen blijven. Tragiek behoort tot de menselijke conditie en we moeten leren omgaan met de onvolmaaktheid van de wereld.

Christelijk-sociale gulzigheid

Ook de christelijke partijen is de bestuurlijke gulzigheid helaas niet geheel vreemd. Een schrijnend voorbeeld geeft het verhaal van de Sneeker peuterspeelzaal 't Hinnepykje. Meer dan dertig jaar draaide deze opvangplek met een team van tien tot twintig vrijwilligers uit de plaatselijke gemeenschap. Zij hadden zo een manier gevonden om, buiten het professionele en commerciële veld, samen op te trekken in de opvang en opvoeding van hun kinderen. Balkenende IV, een regeringscoalitie van CDA, PvdA en ChristenUnie, gooide roet in het eten. Vlak na zijn aantreden als minister van Jeugd en Gezin sloot André Rouvoet in 2007 een convenant met de branche- en belangenverenigingen in de kinderopvang. In het streven naar professionalisering schreef het convenant voor dat op iedere groep één betaalde beroepskracht aanwezig moest zijn.¹¹ Deze afspraak werd in 2010 vastgelegd in de Wet Ontwikkelingskansen door Kwaliteit en Educatie en gaf peuterspeelzalen tot 2013 de tijd om hun beleid aan te passen.¹²

In dat jaar kwam 't Hinnepykje uitgebreid in het nieuws, omdat de vrijwilligers gedwongen werden zichzelf te gaan betalen met rijkssubsidie. Na veel politiek rumoer liet PvdA-minister Asscher in 2013 weten dat het kabinet vasthield aan de eis voor beroepskrachten, maar dat hij de handhaving overliet aan het lokale bestuur.

Hij liet daarmee indirect weten de wethouder ter plaatse ruimte te geven om deze situatie te gedogen.¹³

Dit voorbeeld noopt ook de christelijk-sociale politiek tot kritische zelfreflectie. De Tweede Kamerfractie van het CDA liep in 2013 voorop in de verontwaardiging over het verbod op vrijwilligerswerk. De partij nam het kabinet op hoge toon de maat en gebruikte het voorbeeld op zijn ledencongres als illustratie van de noodzaak te streven naar ‘meer samenleving, minder overheid’. Het vergat daarbij te melden dat de regelgeving afkomstig was uit het laatste kabinet onder leiding van Jan Peter Balkenende.¹⁴

Gulzig op zoek naar de participerende burger

Wanneer de overheid haar gulzige reflexen niet afleert is ze gevaarlijk voor initiatieven van de burger. En wanneer ze gaat swingen in de participatiesamenleving is ze als een olifant in een porseleinkast. Met haar regelreflexen probeert ze de burger voor haar karretje te spannen en maakt daarmee in feite burgerinitiatief kapot. Dat gebeurt op een aantal manieren.

De overheid *overwoekert* dan het maatschappelijk initiatief en de handelingsruimte van professionals. De participerende samenleving dreigt *ingekapseld* te worden in de beleidsroutes van de overheid. Burgers worden dan slechts instrumenten om de BV Nederland draaiend te houden. Burgerinitiatieven worden pas dan verwelkomd als ze passen in de plannen en beleidsnota's van de gemeente. Maatschappelijke initiatieven worden dan onderdeel van overheidsbeleid en overgoten met bestuurlijke en bureaucratische eisen.¹⁵

De focus op gelijkheid in de behandeling van burgerinitiatieven kan zorgen voor *uitbanning* van maatschappelijk initiatief. Gelijkheid kan ten koste gaan van diversiteit en ertoe leiden dat bepaalde groepen in de samenleving niet meer aan bod komen. Religieuze organisaties en groepen, die over het algemeen erg actief zijn in de samenleving, dreigen soms hun subsidies kwijt te raken.¹⁶

In de context van gulzig bestuur kan de overheid de samenleving ook *uitputten*, door steeds meer te vragen van zijn burgers en door allerlei bureaucratische eisen te stellen aan maatschappelijke initiatieven. Dat geldt zeker ook voor professionals. Ze moeten werken in een wirwar van regelingen, voorzieningen, procedures en geldpotjes. Voor beleidsmakers en managers is dit een manier om de wereld overzichtelijk en controleerbaar te houden, maar voor de professionals uit de praktijk is dit frustrerend en vervreemdend.¹⁷

Deel 2

Samenleven in
de eenentwintigste eeuw

Samenleven in de eenentwintigste eeuw

In het eerste deel hebben we kritiek geuit op de vaak naïeve manier van denken over samenleving en overheid. Later in dit boek gaan we op zoek naar een meer realistische manier om ruimte te geven aan de vitaliteit van de samenleving en te werken aan een bescheiden bestuur.

Daartoe willen we in dit tweede deel eerst nog eens goed kijken hoe de samenleving er vandaag de dag uitziet en hoe deze werkt. Zo willen we de basis leggen voor een passend christelijk-sociaal perspectief op de organisatie van solidariteit.

In hoofdstuk vier beschrijven we verschillende maatschappelijke ontwikkelingen die de huidige organisatie van solidariteit problematiseren en de bureaucratische verzorgingsstaat ondermijnen. In hoofdstuk vijf schetsen we nieuwe manieren waarop solidariteit georganiseerd wordt en waarop mensen participeren in de samenleving.

Verzorgingsstaat verder uitgedaagd

De wereld waarin wij leven is continu in verandering. Wanneer grote ontwikkelingen zich voordoen in de maatschappelijke realiteit, hebben die impact op de organisatie van solidariteit. In dit hoofdstuk beschrijven we drie grote ontwikkelingen: globalisering en lokalisering, individualisering en de opkomst van een netwerksamenleving. We laten zien hoe deze de maatschappelijke realiteit beïnvloeden en wat de gevolgen daarvan zijn voor de bureaucratische verzorgingsstaat.

Glokalisering

We leven in een maatschappij die is gestempeld door het nationalisme, dat tot wasdom kwam in de negentiende eeuw. Samenlevingen met een hiërarchische standenstructuur en dynastiek absolutisme veranderden in democratische gemeenschappen van burgers, georganiseerd op nationaal niveau. De afgelopen decennia ontwikkelen onze samenlevingen zich in een andere richting, waarbij het nationale weliswaar niet verdwijnt, maar wel aan belang inboet.

In de eerste plaats voltrekt zich een proces van globalisering: een ontwikkeling waarin economieën wereldwijd verbonden en wederzijds afhankelijk raken en waarin sociale structuren en politiek-bestuurlijke macht grensoverstijgend worden. Met het proces van globalisering raken landen en regio's wereldwijd met elkaar verbonden.

Economieën en financiële stelsels zijn wereldwijd afhankelijk van elkaar. Gebeurtenissen in een bepaalde regio of een bepaald land hebben direct gevolgen voor andere landen. De effecten van, bijvoorbeeld, een milieuramp in Japan of een politiek conflict in het Midden-Oosten zijn direct in de rest van de wereld voelbaar, onder andere in de vorm van vluchtelingenstromen of schommelingen in de economie.

Ook politiek-bestuurlijk verliest het nationale niveau aan betekenis. In die context is in de achterliggende jaren regelmatig gesproken over denationalisering. De nationale overheid en nationale instituties hebben minder sturingsmogelijkheden. Economische ontwikkeling laat zich moeilijk op nationaal niveau regelen en ook inkomen en werkgelegenheid zijn grensoverschrijdende vraagstukken.

De positie van Nederland in Europa is daarvan een treffend voorbeeld. In de afgelopen decennia hebben wij op politiek en economisch gebied steeds meer zeggenschap overgedragen aan de Europese Unie. Onze overheidsfinanciën staan tegenwoordig sterk in verband met de Europese ontwikkelingen rondom de euro. EU-regelgeving over mededinging en aanbestedingen beïnvloedt onze economie sterk. Onze arbeidsmarkt is ingrijpend veranderd door het vrije verkeer van personen en de komst van goedkope arbeidskrachten uit het oosten en zuiden van Europa.

Paradoxaal genoeg gaat deze globalisering ook gepaard met een lokalisering. Het lokale niveau neemt toe aan betekenis. Het is de plaats waar het leven van mensen zich concreet afspeelt. In een geglobaliseerde wereld, waarin economische en politieke structuren steeds abstracter en complexer worden, wenkt het lokale niveau als een overzichtelijk perspectief.¹ In die context van globalisering zoeken mensen weer sociale ankerpunten in de lokale omgeving. Het lokale niveau is een belangrijke bron van maatschappelijke identiteit geworden, zoals de natiestaat dat was in de negentiende en twintigste eeuw.

Dit heeft ook zijn weerslag op het beleid. In de plaats van de nationale verzorgingsstaat komen er nu lokale verzorgingsplaatsen.² Al sinds het einde van de jaren zeventig vindt, in Nederland en daarbuiten, deze decentralisatie plaats. Sindsdien is onder andere het welzijnswerk en het woonbeleid sterk gedecentraliseerd. De afgelopen tijd heeft Den Haag sterk ingezet op de decentralisatie van maatschappelijke ondersteuning, jeugdzorg en arbeidsparticipatie.³ We hebben het steeds vaker over 'de buurt' als relevante plek voor sociaal beleid.⁴ Volgens sommigen staat deze beweging slechts aan haar begin. De Amerikaanse politicoloog Benjamin Barber voorspelde dat de 'opkomende steden' steeds meer de plaats innemen van 'haperende staten'. Burgemeesters zouden de regeringsleiders van de toekomst zijn.⁵

De dubbele beweging van globalisering en lokalisering wordt glocalisering genoemd. Het globale en het lokale worden tegelijkertijd belangrijker.⁶ Waar deze ontwikkeling precies heengaat is onduidelijk. Het lokale blijft in elk geval verbonden met het nationale en globale niveau. Economische ontwikkelingen op Europees niveau hebben grote gevolgen voor gedecentraliseerd sociaal zekerheidsbeleid en lokale werkgelegenheid. Lokalisering betekent dus geen afsluiting van het nationale en globale niveau, maar wel een verschuiving van bestuurlijke aandacht en macht.

Netwerksamenleving

Wie kijkt naar de ontwikkelingen in de samenleving, ziet dat de sociale infrastructuur een andere structuur heeft gekregen. Het geheel van sociale interacties, de relaties tussen mensen en de verbanden waarin mensen en instituties zich bevin-

den noemen we tegenwoordig netwerken. Een netwerk is een verzameling onderling verbonden knooppunten. Die knooppunten en verbindingen daartussen zijn bijzonder belangrijk geworden, mede door nieuwe informatie- en communicatietechnologie.⁷ We spreken wel van de opkomst van een netwerksamenleving.

Deze netwerksamenleving is horizontaal en flexibel. Individuen vormen de basis van de sociale structuur, in tegenstelling tot de periode van de verzuiling waarin het collectief bepalend was voor het individu.⁸ De netwerksamenleving is daarmee niet het toonbeeld van chaos en wanorde, zoals het vaak lijkt, maar is een nieuw soort ordening.

Communicatie, macht en invloed zien er in de netwerksamenleving heel anders uit. De relatie tussen zender en ontvanger, bestuurder en uitvoerder vervaagt. Mensen nemen, afhankelijk van de situatie, verschillende rollen in. Zelfs de rolverdeling tussen producenten en consumenten vervaagt soms. Bijvoorbeeld als mensen zelf energie gaan opwekken. We spreken daarom wel van de opkomst van 'prosumenten'.⁹

Door de opkomst van de netwerksamenleving verandert ook de invloed van instituties en organisaties. Hiërarchische of piramide-achtige voorstellingen van maatschappelijke ordening zijn minder betekenisvol in de netwerksamenleving. Er is niet één centrum, er zijn vele centra, grote en kleine, met meer en minder invloed, met meer en minder autonomie. Ook overheden behoren tot de actoren in het netwerk. En hun macht en invloed hangt af van het netwerkende vermogen dat ze hebben.¹⁰

Individualisering

In onze samenleving staat het individu centraal. Dat is deels het gevolg van de netwerkstructuren, maar ook van een culturele ontwikkeling. In de westerse wereld was een christelijk denkkader lang dominant. Maar in onze tijd domineert een humanistisch denkkader, dat door de filosoof Herman Dooyeweerd getypeerd werd aan de hand van de tegenpolen vrijheid en beheersing. Mensen zoeken naar vrijheid en proberen de wereld om hen heen te beheersen om die vrijheid te realiseren.¹¹

Vanaf het einde van de negentiende eeuw had het vrijheidsstreven een collectieve vorm. Gemeenschappen zochten naar emancipatie. In Nederland waren dat de zogenaamde zuilen. Mensen lieten zich collectief mobiliseren op zoek naar de verwerkelijking van vrijheid. Er was sprake van natuurlijke lotsverbondenheid en een hechte gemeenschapsstructuur. Deze gemeenschappen richtten allerlei maatschappelijke voorzieningen op en bouwden gaandeweg aan een publiek vangnet dat individuele ontplooiing mogelijk maakte.

Sinds de jaren zestig is het humanistische denken doorgebroken en gepopulariseerd geraakt.¹² Er heeft een 'radicale individualisering' plaatsgevonden. De

Canadese filosoof Charles Taylor spreekt daarom van onze tijd als een tijdperk van authenticiteit. Onze individuele vrijheid staat centraal. We willen onze vrijheid realiseren. Onze leven draait om 'het zelf'. We spreken over zelfontplooiing, zelfactualisatie, zelfexpressie. We willen daarin als individuen vrij zijn van onze omgeving, ook in de keuzes die we maken: authentiek zijn.¹³ Vandaag de dag speelt het internet een belangrijke rol in de realisatie van onze vrijheid. De sociale media brengen onze zelfexpressie tot ongekende hoogten.¹⁴

Deze ontwikkeling verandert ook ons samenleven. Op de voorgrond staat het individuele leven en niet meer de sociale verbanden en gemeenschappen. Zoals we in het tweede hoofdstuk kort aanstipten, maakten velen zich zorgen over het verlies aan gemeenschapszin. De maatschappelijke stabiliteit zou worden bedreigd. De vele burgerschapsprogramma's en de overheidssturing daarop zijn een poging geweest om dit sociale lichaam te herstellen.¹⁵

Voor een deel is deze zorg terecht. Maar uit verschillend onderzoek blijkt dat we op moeten passen met al te grote woorden. Een geïndividualiseerde samenleving is niet hetzelfde als een volledig geatomiseerde samenleving. Gemeenschappen veranderen. In plaats van hechte gemeenschappen ontstaan er 'lichte' gemeenschappen: flexibel, tijdelijk en vrijblijvend. Mensen kiezen van moment tot moment of ze daaraan deel willen nemen. Onze verhoudingen ervaren we steeds meer als een contractmatige relatie.¹⁶

Deze losse verbanden zijn voor velen – en dat wordt weleens te weinig gezien – ook een strategie om te overleven in de complexe moderne maatschappij. Er zijn vele plekken waar onze energie gevraagd wordt: op school, in de kerk, op het werk, in het gezin, in de buurt, tussen vrienden, in maatschappelijke initiatieven, op digitale netwerken. We redden ons hierin slechts wanneer we ons wat losser verhouden ten opzichte van de wereld om ons heen.¹⁷

Vloeibare tijden, onthechte wereld

De maatschappelijke realiteit is in minder dan een halve eeuw fors veranderd. Dat wordt duidelijk uit de bespreking van de bovengenoemde drie grote ontwikkelingen. De maatschappij lijkt zijn vastigheid en vanzelfsprekendheid te verliezen of, om met de Poolse socioloog Zygmunt Bauman te spreken, vloeibaar te worden.¹⁸ Zo ervaren velen dat. Zij hebben het gevoel dat er van alles verloren gaat. Met het verlies van de natiestaat en het sturend vermogen op nationaal niveau staan de verzorgingsstaat, sociale rechten en arbeidsrechten sterk onder druk. In de geglobaliseerde netwerksamenleving kunnen politiek en overheid moeilijker zekerheden bieden. Het is voor veel mensen dan ook een onzekere tijd.

De netwerksamenleving is voor velen een onoverzichtelijke en chaotische samenleving. Samen met het proces van individualisering en globalisering

vergroot dat het gevoel dat veel sociaal kapitaal en gemeenschapsstructuren verloren gaan. Roel Kuiper sprak in dat verband over 'onthechting'. Gemeenschappen worden losgeweekt, individuen komen op zichzelf te staan in een wereld waarin de bestaande sociale structuren zijn geërodeerd.¹⁹ In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat er ook in de hedendaagse samenleving veel nieuwe sociale dynamiek ontstaat. Maar dat neemt niet weg dat er ook iets verloren is gegaan.

Bovendien brengt de geïndividualiseerde netwerksamenleving ook nieuwe risico's met zich mee. Om mee te kunnen in de samenleving moeten individuen sterke netwerkvaardigheden hebben.²⁰ Sociale vaardigheden zijn ontzettend belangrijk om zich een goede plek te verwerven in de maatschappij. Wie die vaardigheden niet heeft, kan gemakkelijk buiten te boot vallen. Onze samenleving wordt ook wel als 'diplomademocratie' of 'kennissamenleving' gedeut. Daarin vormen opleiding, kennis en vaardigheden een belangrijke toegangspoort voor participatie en succes in de samenleving.²¹ Voor hoogopgeleiden biedt de netwerksamenleving een goede kans, maar voor wie dat ontbeert, zijn het zware tijden.

Waar vanzelfsprekende sociale verbanden ontbreken, komt het aan op het eigen vermogen om te netwerken. Mensen die minder sociaal vaardig zijn, geen goede opleiding hebben, geen sociaal netwerk hebben of om andere redenen kwetsbaar zijn, staan dankzij het geïndividualiseerde karakter van de huidige tijd extra zwak in de samenleving. Daardoor kunnen individuen of groepen uitgesloten raken. Deze kant van de netwerksamenleving vraagt om alertheid, ook in politieke doordenking van 'meer samenleving'.

Verzorgingsstaat verder uitgedaagd

De drie grote maatschappelijke ontwikkelingen – de globalisering en lokalisering, de individualisering en de opkomst van de netwerksamenleving – kleuren de context waarin solidariteit georganiseerd wordt. Hoewel deze ontwikkelingen nog geen eindpunt hebben bereikt, kunnen we al wel zien op welke manier ze de verzorgingsstaat onder druk zetten.

Ons huidige bureaucratische stelsel krijgt al lang veel kritiek, zoals we al in het eerste hoofdstuk bespraken, omdat ze grootschalig en anoniem is en onvoldoende maatwerk levert. In de context van lokalisering is het nationale niveau niet altijd adequaat meer. Nabijheid is gewenst. Lokale verzorgingsarrangementen zijn vaker dan voorheen passender. De decentralisaties zijn vanuit dit perspectief dan ook een goede ontwikkeling.

Daarnaast daagt de netwerkstructuur van de samenleving de bureaucratie uit. De netwerksamenleving biedt soms mogelijkheden tot efficiënte, kleinschalige en persoonlijke oplossingen op uitdagingen. Hiërarchie en procedurele be-

Coöperatiemaatschappij

naderingen blijven bestaan en een enigszins afstandelijk en formeel optreden hoort ook bij de eigen aard van de overheid. Toch zal er, in aanvulling daarop, meer behoefte zijn aan ruimte voor ad hoc en informele benaderingen, aan een overheid die verbindt en samenwerkt.

De overheid blijft een belangrijke speler in de samenleving, maar haar sturend vermogen wordt kleiner. Zoals in hoofdstuk drie reeds opgemerkt, moeten politiek en bestuur hun pretenties tot beheersing gaan inperken. Organisaties, overheden en mensen worden steeds meer wederzijds afhankelijk van elkaar. Nieuwe verhoudingen en nieuwe wederzijdse verwachtingspatronen zijn nodig.

Participatie nieuwe stijl

Nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen zetten de verzorgingsstaat onder druk en hebben tegelijkertijd gevolgen voor de manier waarop mensen zich inzetten in de samenleving. In hoofdstuk twee hebben we gezien dat het maatschappelijk middenveld in de verdrukking is gekomen. In hoofdstuk vier is ‘de opmars van het zelf’ en de verandering van hechte naar ‘lichte’ gemeenschappen beschreven. Het is tegen die achtergrond maar de vraag tot hoeveel maatschappelijke inzet mensen vandaag de dag bereid en in staat zijn.

Tegelijkertijd wijzen sommigen op een andere ontwikkeling. Volgens hen leidt de veranderde sociale infrastructuur tot de opkomst van een nieuw soort participatiesamenleving van mondige burgers. Wijzend op allerlei nieuwe maatschappelijke initiatieven worden de teloorgang van de *civil society* en gevolgen van individualisering ontkend.

In dit hoofdstuk zoeken we naar een afgewogen inschatting van de mogelijkheden van meer directe solidariteit in onze samenleving.¹ We betogen dat er inderdaad nog volop maatschappelijke betrokkenheid waarneembaar is. En deze neemt inderdaad nieuwe vormen aan, al laat die zich beter kenschetsen als een coöperatieve betrokkenheid, dan als een participatieve betrokkenheid. Dit coöperatieve engagement verdient het om alle ruimte te krijgen, al moet zijn potentie ook niet overschat worden.

Hedendaagse participatie

Maatschappelijke initiatieven zijn van alle tijden en alle plaatsen, al verschillen ze zeer van omvang en vorm. Aan het einde van de negentiende eeuw bracht een ‘beschavingsoffensief’ vele particuliere initiatieven met zich mee. Er werd groot sociaal onrecht gevoeld, gesproken werd van ‘de sociale kwestie’. Later, tijdens de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat, bestond er een sterk maatschappelijk middenveld, waarin maatschappelijke organisaties die ontstaan waren uit particulier initiatief mede uitvoering gaven aan publieke voorzieningen. Vanaf de jaren tachtig werden maatschappelijke initiatieven kortstondiger en vrijblijvender. Bekend waren de massale, maar ook kortstondige demonstraties van de vredesbeweging. Zo trokken in 1981 honderdduizenden naar Amsterdam om te demonstreren tegen kernraketten. Steeds

meer mensen zetten zich ook in als donateur voor maatschappelijke initiatieven, soms eenmalig in reactie op televisieacties. In 1984 bereikten beelden van grootschalige kindersterfte door hongersnood in Ethiopië massaal onze huiskamers. Denigrerend spraken sommigen van acceptgirosolidariteit in reactie op hongertelevisie.²

Sinds enkele jaren zien we, tegen de achtergrond van de globale, geïndividualiseerde netwerksamenleving, allerlei nieuwe maatschappelijke initiatieven ontstaan. Tegenwoordig is sociale actie vaak horizontaal georganiseerd en dynamisch. Ze komt vaak onverwachts, soms zelfs toevallig tot stand, bijvoorbeeld via internet en de sociale media.

Een bijzonder treffend voorbeeld vormen de zogenaamde broodfondsen, eigen verzekeringen tegen arbeidsongeschiktheid van zelfstandige ondernemers (zie kader). Maar er zijn meer voorbeelden. Wijkbibliotheken waarvoor sluiting dreigt worden soms overgenomen door buurtbewoners. Bewoners, verenigd in een coöperatie, nemen huizen over die op de slooptynominatie staan. Ouders richten samen een crèche op en houden die draaiende door op vrijwillige basis zelf mee te werken. Met de straat richten mensen een energiecoöperatie op om goedkoper duurzame energie te produceren. En om hun buurt op te fleuren gaan straatgenoten naar eigen inzicht de groenvoorziening regelen. Er ontstaan ondertussen ontelbare buurtpreventieteams in reactie op onveiligheid in de buurt.

Soms worden initiatieven genomen omdat de overheid haar verantwoordelijkheden wil 'vermaatschappelijken', en goedschiks of kwaadschiks afstoot. Geregeld komt de beweging ook van onderop: de samenleving eist ruimte op in het publieke domein. In dat verband wordt ook wel over 'zelforganisatie' gesproken.³

Ook in de sfeer van de markt ontstaan nieuwe vormen van sociaal ondernemerschap. Mensen proberen via een commercieel model doelen te bereiken, zonder steun van de overheid of liefdadigheid. Wanneer een ondernemingsconcept sluitend is kan deze vorm van maatschappelijk initiatief erg duurzaam zijn.⁴

Opvallend is dat veel maatschappelijke initiatieven vandaag de dag gericht zijn op het zelf inzetten van de gewenste verandering. Daarmee lijkt het alsof er geen maatschappelijk protest is. Het Malieveld ligt er doorgaans verlaten bij. Maar ook aan het zelf vormgeven van een alternatief kan protest of cultuurkritiek ten grondslag liggen. Zelforganisatie is een vorm van protest die past bij de netwerksamenleving. Vandaag de dag bekritisieren we bestaande praktijken door zelf een alternatief te ontwikkelen. Op allerlei terreinen, op het gebied van energie, leefbaarheid, voedsel, veiligheid en welzijn worden maatschappelijke initiatieven genomen. Soms gedragen door individuen, maar veel vaker door burgercollectieven, door groepen van burgers, al dan niet gefaciliteerd door het internet.

Een belangrijk algemeen kenmerk van maatschappelijk initiatief en binding aan maatschappelijke organisaties in deze tijd is dat de inzet vaak van korte duur is. Langdurig commitment komt minder vaak voor dan voorheen. In onze tijd staan het individu en onze individuele levensloopontwikkeling voorop. Participatie hangt dan ook af van de vraag of een project correspondeert met de eigen levensloop en aansluit bij het individuele levenskader.⁵ Mensen binden zich niet vaak aan een organisatie, maar willen flexibel blijven en nieuwe ervaringen opdoen. Ook zijn mensen minder vaak lid van een maatschappelijke organisatie, maar committeren zich aan concrete en vaak kortdurende activiteiten – deelname aan een sponsorloop is bijvoorbeeld populairder dan donateurschap. Soms zijn de initiatieven zo kortstondig dat we kunnen spreken van ‘pop up’-publieke waarde.⁶ Een goed voorbeeld daarvan geeft het werk van de Stichting Present. Deze stichting ontstond in 2003 uit een initiatief van leden van een kerkgemeenschap uit Zwolle. Present is een netwerkorganisatie, die als doel heeft om mensen die zich willen inzetten voor anderen te verbinden aan de professionele zorg. De stichting gaat uit van het aanbod van vrijwilligers: zij mogen bepalen waar, wanneer en hoe lang zij zich willen inzetten. Al is het slechts voor een enkele zaterdag, ook dan is er ruimte en waardering voor hun inzet.

Broodfondsen

Een goed voorbeeld van hedendaagse maatschappelijke participatie zijn de broodfondsen: particulier georganiseerde ‘verzekeringen’ voor ziekte en arbeidsongeschiktheid. De eerste experimenten hiermee vonden plaats in 2006. Na enkele jaren was een goede organisatievorm gevonden en werd deze verspreid. Dit fenomeen kreeg vooral bekendheid dankzij de aandacht die Pieter Hilhorst eraan besteedde in zijn columns in *De Volkskrant*. Met collega-columnist Jos van der Lans zette hij zich actief in voor de broodfondsen.⁷

Het ongenoegen dat aan de basis lag van de broodfondsen komt duidelijk naar voren in de columns van Hilhorst. Hij beschreef hoe hij zich als zelfstandige voor duizenden euro’s moest verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid. Hiervoor was hij aangewezen op commerciële verzekeraars en dure tussenpersonen, die via de kleine lettertjes stilzwijgende verlengingen van vele jaren opdrongen en zoveel uitzonderingsbepalingen hanteerden dat het in feite nooit van uitkering kwam. ‘Legale oplichters’ zo typeerde Hilhorst hen.

Dat kon anders, zo meenden verschillende zelfstandig ondernemers. Ze kozen bewust voor kleinschaligheid en een inzet op onderling vertrouwen.

Twintig tot vijftig mensen legden ieder individueel een buffer aan van twee- tot drieduizend euro. Bij ziekte van een van hen werd een uitkering betaald uit deze individuele buffers, voor een maximale termijn van twee jaar. Het broodfonds van Hilhorst en Van der Lans kende pas anderhalf jaar na de oprichting een uitkeringssituatie. Op de individuele rekeningen was een bedrag van opgeteld dertigduizend euro gespaard. ‘Dat geeft een goed gevoel. Het genoeg van een kleine overwinning op de grote verzekeringsgiganten.’

De broodfondsen zijn gebouwd op persoonlijk contact en vertrouwen. Ze kennen weinig kleine lettertjes, maar gaan uit van de bereidheid van leden om voor elkaar in de bres te springen. Hilhorst verhaalt van een van de eerste ziektesituaties bij een broodfonds. De persoon in kwestie, ‘Maarten’, was ontroerd toen hij zijn uitkering kreeg in de vorm van afschriften van veertig mensen die hem hielpen de maand door te komen. Maarten had een *burn-out* en besloot te stoppen met zijn zelfstandige milieuadviesbureau. Verschillende leden hielpen hem bij het zoeken van vacatures en bij sollicitaties. Maarten voelde zich door deze steun geholpen bij zijn carrièreomslag.

Coöperatief participeren

Ook in onze sterk individualistische samenleving zien we dus veel sociale dynamiek. Het is daarbij belangrijk te kijken naar de *aard* van de nieuwe maatschappelijke initiatieven: *hoe* ze werken. In internationale literatuur duiken twee termen op die het karakter van nieuwe gemeenschappen duiden: *collaborative communities* en *crafting communities*.

To collaborate betekent letterlijk: samenwerken. *Collaborative communities* zijn dus nieuwe samenwerkingsverbanden. Ze zijn gericht op een cultuur van het delen van talenten en goederen. Die kan op allerlei manieren vormkrijgen: informeel, lokaal, soms in grote groepen, vaak met internet als instrument. Zo delen mensen in hun lokale gemeenschap hun tuingereedschap of auto. Mensen zijn binnen een dergelijke gemeenschap vaak tegelijkertijd producent en consument.⁸ Een goed voorbeeld hiervan vormt de internetmarktplaats AirBNB, gericht op de verhuur van privéaccomodaties - van studentenkamers met luchtbed tot luxe villa's. Via deze online ruilplaats van 'bed & breakfast' worden jaarlijks miljoenen overnachtingen geregeld.

Veel nieuwe maatschappelijke initiatieven die zich verenigen in collectieven zijn te duiden als *collaborative communities*. Vaak ligt de focus niet op de verde-

ling van publieke goederen of maatschappelijk protest, zoals in de twintigste eeuw meestal het geval was. Het gaat hier vooral om samenwerkingsverbanden, met wederkerig nut als belangrijkste kenmerk: iedereen moet er iets aan hebben, iedereen heeft een inbreng te leveren en heeft toegevoegde waarde. Samenwerken is versterkend. Vertrouwen en besef van wederzijdse afhankelijkheid vormen de basis.

To craft betekent letterlijk: een ambacht uitoefenen. Het ambacht vormt namelijk een inspiratiebron voor nieuwe samenwerkingsverbanden, dus ook wel *crafting communities* genoemd. Het ambachtelijke staat daarbij voor persoonlijke kwaliteit, tegenover de anonieme bureaucratie. Het gaat om de passie voor goed werk.⁹ Volgens socioloog Willem Trommel gaat het bij deze ambachtelijke gemeenschappen 'soms om kortstondige netwerken, uitgelokt door een concreet probleem of incident, maar steeds vaker ook om duurzame sociale verbanden, werkend aan de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke initiatieven, de innovatie van dienstverleningspraktijken, en de beïnvloeding van beleid en instituties'.¹⁰ Zeker in een netwerkcontext met een hoog niveau aan kennis en vakmanschap ontstaat een cultuur van delen en samenwerken. Via kennis raken mensen namelijk afhankelijk van elkaars expertise en inbreng. Deze 'kennissamenwerking' vraagt om nieuwe verhoudingen tussen de deelnemers. In de samenwerking staan gelijkwaardigheid en 'delen' voorop, net als respect voor elkaars autonomie en afhankelijkheid van elkaars expertise. Vertrouwen ontstaat op basis van wat iemand kan en op basis van de goede wil van de ander om zijn bijdrage te leveren. De motivatie of bezieling ontstaat dichtbij iemands individualiteit en expertise.

Nieuwe samenwerkingsverbanden zijn vaak ook grensoverschrijdend. Ze ontstaan tussen zelforganiserende netwerken, sociaal ondernemers, overheden en bestaande maatschappelijke organisaties zoals woningcorporaties en welzijnsinstellingen. Denk aan de buurtpreventieteams die samenwerken met de wijkagent en de woningbouwvereniging. Veel van die nieuwe maatschappelijke initiatieven zoeken een vorm van samenwerking of, in elk geval, afstemming met het openbaar bestuur. Deze gemeenschappen worden dus gevormd zowel door betrokken burgers als door toegewijde professionals.

De *collaborative* en *crafting communities* kunnen met een Nederlands begrip als een coöperatieve beweging geduid worden. Coöperatie betekent letterlijk samenwerking. In de praktijk verwijst de coöperatie naar een juridische entiteit: de coöperatieve vereniging. In veel sectoren kwamen en komen coöperatieve verenigingen voor: van de woningbouw tot het bankwezen. Hun aantal groeide van ruim 5.000 in 2009 naar ongeveer 7.500 in 2011.

Het is niet toevallig dat nieuwe maatschappelijke initiatieven vaak deze rechtsvorm aannemen. De coöperatie draait om wederzijdse verbondenheid, wederzijdse afhankelijkheid en wederzijds voordeel van elkaars talenten en inbreng.

In een coöperatie gaat het niet om weinig tastbare idealistische doelen, maar om gemeenschappen die samen het goede leven willen vormgeven. Het gaat om concrete zaken, zoals woningen, zorgverzekeringen, kapitaalverschaffing of energieopwekking. Mensen brengen hun talenten, hun vak en hun kennis in. De leden hebben directe zeggenschap over de inzet van de middelen en ze profiteren daarvan wederzijds.

Thomashuizen

De werkwijze van Hans van Putten van de Thomashuizen, waarmee we dit boek begonnen, is karakteristiek voor hoe mensen vandaag de dag tot maatschappelijke actie overgaan. In zijn verhaal vallen zeker drie dingen op.

Eén: hij denkt niet in termen van bureaucratie, professionals en cliënten, maar in termen van mensen, de menselijke maat en verzorgers als 'ambachtslieden'. 'Zorg is een schitterend ambacht', zo schrijft hij in zijn boek: 'Daarbij heb je niet zo veel dingen nodig. Alleen deskundigheid en vertrouwen. Geen managers, geen vergaderingen. Vergelijk het met een timmerman. Als je boven elke timmerman drie managers zet, kan hij geen spijker meer in het hout slaan. Je moet mensen laten functioneren met een hoge mate van zelfstandigheid. Dan gaat het goed.'¹¹

Twee: hij zoekt probleemoplossingen in zijn netwerk. Loopt hij ergens tegenaan, dan kijkt hij in zijn telefoon welk familielid, welke vriend, kennis of relatie hem verder kan helpen. Wanneer zorginstellingen hem niet willen helpen bij de financiën vindt hij zijn oude zakenrelaties bereid om financiële investeringen te doen. Wanneer de huisvesting via zorginstellingen te ingewikkeld en duur blijkt, klopt Van Putten aan bij een kennis in de wereld van de woningcorporaties.

Drie: Van Putten zoekt oplossingen in een grensoverschrijdende aanpak. Hij combineert maatschappelijk engagement, zakelijk ondernemerschap, professionaliteit en overheidssteun. Thomashuizen worden georganiseerd via een franchisemodel. Van Putten is eigenaar van het concept, maar de verschillende huizen vormen een aparte onderneming. Deze ondernemingen worden gedreven door zogenaamde zorgondernemers. Dat zijn echtparen met scholing en ervaring in de zorg, die negatieve ervaringen hebben met de anonimiteit van het systeem en die dus gemotiveerd zijn om het anders te doen. De Thomashuizen kunnen draaien dankzij overheidssubsidies in de vorm van persoonsgebonden budgetten (pgb's).

Ontzuilde bezieling

Waarom komen mensen gezamenlijk in actie en verenigen ze zich in coöperaties, sociale ondernemingen of andere maatschappelijke verbanden? Wat drijft hen, wat bezielt hen? Over het algemeen komt maatschappelijk engagement voort uit een gedeeld onbehagen en ervaren of gesignaleerd onrecht. Dan gaat het om problemen die men zelf belangrijk vindt of waarvan men vindt dat andere organisatiemechanismen, zoals de staat en de markt, niet adequaat reageren en niet voor een oplossing kunnen zorgen.¹²

Het huidige maatschappelijke initiatief kunnen we tegen een aantal verschillende achtergronden begrijpen. Vaak komt het voort uit onvrede over het ontbreken van de menselijke maat in de overheidsbureaucratie, de neoliberale markt en de managementcultuur. Men wil weer greep krijgen op het eigen leven, de leefomgeving en de inrichting van de maatschappij. Hier ontwaakt een fundamentele kernwaarde van de moderne mens: het ideaal van zelfbestuur.¹³ Er bestaat veel kritiek op het huidige economische systeem met zijn materialistisch welvaartsbegrip, met zijn hyperconsumentisme en gerichtheid op eigenbelang, met zijn principes van competitie, hebzucht en efficiëntie.¹⁴ In reactie daarop wil men andere waarden en meer aandacht voor 'samen'. Nieuwe collectieven proberen vorm te geven aan het 'goede leven' en het 'goede samenleven'. Stichting Present formuleert haar doel bijvoorbeeld als volgt: 'We geloven dat de ontmoeting tussen mensen in kwetsbaarheid een antwoord is op de vervreemding en rationalisering van de moderne samenleving.'¹⁵

Eenzelfde soort bezieling zie je terug in de pleidooien voor 'beroepseer'. In 2005 beklagde een aantal opiniemakers en professionals zich over het gebrek aan vertrouwen op de werkvloer. In hun ogen hadden overheden en organisaties met een veelvoud aan regeltjes een vorm van wantrouwen geïnstitutionaliseerd. Dat geïnstitutionaliseerde wantrouwen zorgt volgens hen voor een 'beroepszeer' bij professionals, die hun passie voor het werk niet goed meer kwijt kunnen. Uit dit ongenoegen kwam de Stichting Beroepseer voort, die onder andere netwerkbijeenkomsten organiseert om kennis, ervaring en ook motivatie te delen. De bezieling wordt dus gevonden in het praktisch bezig zijn.¹⁶

Vaak richten nieuwe maatschappelijke initiatieven zich op het lokale niveau, op sociale stabiliteit en leefbaarheid. Veel maatschappelijke betrokkenheid toont zich in het domein van wijken en wonen. Het gaat hier om problematiek die direct raakt aan de eigen leefomgeving en aan de eigen belangen. Bureaucratische oplossingen kunnen in deze vraagstukken wel iets betekenen, maar het gaat uiteindelijk om hoe we samen leven.

Maar initiatieven draaien soms ook op vraagstukken van mondiale omvang. Veel aandacht gaat daarbij uit naar duurzaamheid, dat wil zeggen de

uitdaging te zorgen voor continuïteit in de kwaliteit van leven op deze wereld. In kleine collectieven, dicht bij de eigen leefwereld, wordt deze opgave concreet gemaakt.¹⁷ Diverse maatschappelijke initiatieven gaan over vergroening: de energiecoöperaties voor duurzame zonne-energie, de stadsboerderijen voor biologisch geproduceerde voedingsmiddelen, het delen van auto's om milieuvriendelijker mobiliteit te realiseren. De netwerksamenleving biedt daartoe een gemakkelijke infrastructuur.

In het verleden kende maatschappelijke actie een sterke en expliciete bron van bezieling in de vorm van het christelijke idee van naastenliefde.¹⁸ In de negentiende en twintigste eeuw kwamen ook andere grote verhalen op, zoals die van het humanisme en het socialisme. Deze vormen van inspiratie zijn inmiddels goeddeels verdwenen. De 'grote verhalen' van godsdienst en ideologie worden door weinigen meer verteld en ze lijken weinig impact meer te hebben.

Bezieling is vandaag de dag niet verdwenen, maar wel veranderd. Om met de filosoof Jan Hoogland te spreken: ook de bezieling is ontzuild geraakt.¹⁹ Bezieling komt nu niet meer zozeer uit religieuze of ideologische bronnen. In plaats daarvan halen we inspiratie uit dingen die dichtbij onszelf en onze identiteit liggen. Dat kan van alles zijn, van godsdienstige principes en sociale idealen tot authentieke personen.²⁰ Sociaal kapitaal kent vandaag de dag 'vele valuta', zo stelt Trommel treffend.²¹

Een opvallend gevolg van dat ontbreken van een groot verhaal, is dat we steeds minder behoefte hebben aan het gezamenlijk uitdrukken van onze bezieling. Mensen gaan tegenwoordig liever gewoon aan de slag.

Eigen Kracht

Een goed voorbeeld van de nieuwe coöperatieve aanpak vormen de Eigen Kracht-conferenties. Dit concept is geïnspireerd door de Family Group Conferences, die in de jaren tachtig werden bedacht in Nieuw-Zeeland. In Nederland werd die aanpak overgenomen door de Eigen Kracht Centrale die werkt met getrainde Eigen Kracht-coördinatoren. Het 'eigen kracht'-jargon is enigszins misleidend: het uitgangspunt achter dit initiatief kan beter omschreven worden als een van 'gedeelde kracht'.²² De aanpak van Eigen Kracht komt goed naar voren in de NCRV-documentaire 'Met eigen kracht' uit 2010. Daarin wordt de alleenstaande moeder Annemarie de Vries gevolgd.²³ Zij kampt met hardnekkige schulden. Bovendien groeien haar kinderen op in een overvol huis. Door de drukte is huiswerk maken zo goed als onmogelijk. Moeder Annemarie krijgt een eigen-krachtconferentie aangeboden.

Een Eigen Kracht-coördinator helpt Annemarie haar eigen netwerk bijeen te brengen. In een zaaltje in een buurthuis komen broers en zussen bijeen om de situatie te bespreken. Er worden af en toe harde woorden gesproken, maar na een paar uur staat er zowaar een *plan de campagne* op de flip-over.

Tot zover kan de documentaire nog met een stevige scepsis bekeken worden. Maar het vervolg laat zien dat de conferentie kleine, maar belangrijke veranderingen teweegbrengt. Het blijft een videoverslag van kleinsmenselijk leed en veel vallen en opstaan. Maar indrukwekkend is hoe een van de broers van Annemarie zich committeert aan wekelijkse gesprekken over de financiën. Wanneer het misgaat spreekt hij Annemarie persoonlijk aan: 'zo hadden we het niet afgesproken'. Dat maakt onmiskenbaar meer indruk dat de vermaningen van professionele hulpverleners. Stapje voor stapje krijgt Annemarie de zaken beter op de rails. In dit proces blijft de professionele hulpverlening steeds in beeld. Een van de dochters des huizes besluit zelfs tijdelijk in een opvanghuis te gaan wonen, op zoek naar een gedisciplineerd bestaan waarin ze haar middelbare school tot een succesvol einde kan brengen.

Hoewel de rol van professionals belangrijk blijft, wordt deze anders ingevuld dan voorheen: namelijk als onderdeel van een bredere, coöperatieve aanpak. Die verschuiving kan ook financiële gevolgen hebben. Zo is in 2012 voor honderd Eigen Kracht-conferenties berekend dat deze netto (dus met aftrek van de kosten van de conferenties zelf) ruim anderhalf miljoen euro aan uitgaven aan professionele hulpverlening hebben bespaard.²⁴

Een wenkend perspectief?

Voor velen is de nieuwe sociale dynamiek een enorme belofte. Ruim baan voor de burger, de overheid opzij! Een ware kanteling wordt voorspeld.²⁵ De nieuwe dynamiek is inderdaad een hoopvol teken van vernieuwing van het sociale weefsel dat door allerlei ontwikkelingen in de verdrukking was gekomen. Maar zoals al is onderstreept in hoofdstuk twee, moeten we daarover ook weer niet te groots denken. Wat kunnen we nu werkelijk verwachten van al deze nieuwe maatschappelijke initiatieven? Wat is hun betekenis en potentieel?

We leven in een geglobaliseerde, hoogtechnologische kennissamenleving, met veel afhankelijkheden. Niemand kan voor zichzelf zorgen. Radicale voorstellingen van zelforganisatie zijn daarom een versimpeling van de werkelijkheid.

Een complexe samenleving vraagt om specialisatie, om differentiatie van taken, om instituties en ook een actieve overheid.

Vaak overschat men de invloed van maatschappelijk initiatief. Het gaat uiteindelijk om een behoorlijk beperkt aantal initiatieven. De steden en dorpen lopen er nog niet mee over, zij bevinden zich nog in de marge van de samenleving. Gecombineerd met het feit dat al veel Nederlanders op een of andere manier aan vrijwilligerswerk doen en betrokken zijn op particulier initiatief is het de vraag of hier nog meer van te verwachten is. We doen al veel.

Het is van belang dat de nieuwe sociale dynamiek geen terugkeer inhoudt naar de *civil society* zoals we die eerder kenden. Over het algemeen verschillen de hedendaagse maatschappelijke initiatieven van die uit de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Die laatste kenmerkten zich vaak door een lokale en traditionele gemeenschapscultuur, een hecht verenigingsleven, sociale controle, een hiërarchische structuur, liefdadigheidsprincipes en religieuze en ideologische bezieling. We zien daarvan nog steeds voorbeelden in Nederland, bijvoorbeeld in protestantse en katholieke kring. Maar over het algemeen keert de *civil society* zoals die destijds bestond niet meer terug.

Dat heeft alles te maken met de in het vierde hoofdstuk geschetste 'opmars van het zelf'. Een eeuw geleden waren de voortrekkers van maatschappelijk initiatief bereid om zich tientallen jaren vrijwillig in te zetten voor de goede zaak. In ons tijdperk van authenticiteit valt niet van mensen te verwachten dat ze zich eindeloos geven aan gemeenschappelijke actie. En vooralsnog zien we in onze cultuur nog geen afscheid van de waarden van zelfverwerkelijking, authenticiteit en individualiteit.

Daarom is radicale vermaatschappelijking geen wenkend en wenselijk perspectief. Gelet op de 'lichte' bindingen en de complexiteit van onze maatschappij moeten we oppassen met het credo 'meer overheid, minder samenleving'. Nieuwe maatschappelijke initiatieven kunnen niet als 'overnamepartner' van publieke voorzieningen worden gezien. Deze initiatieven zijn er zelf ook niet op uit publieke voorzieningen te vervangen, maar veeleer om zich deze eigen te maken. Het zijn pogingen om greep te krijgen op het eigen leven en de leefwereld. Ze vormen een zoektocht naar hechting in een onthechte wereld. Maatschappelijke initiatieven vormen zo een waardevolle *aanvulling* op deze publieke voorzieningen. In het vierde deel werken we verder uit hoe, mede geïnspireerd door het christelijk-sociaal denken, 'meer samenleving' op een goede manier gestalte kan krijgen.

Deel 3

Christelijk-sociaal perspectief

Christelijk-sociaal perspectief

In de eerste twee delen van dit boek hebben we vanuit een realistisch perspectief naar een aantal vraagstukken rond participatiesamenleving willen kijken. In deel 1 hebben we kritiek geuit op naïeve veronderstellingen rondom de overheid en de samenleving. Daarmee hebben we in beeld gebracht wat belangrijke punten van zorg zijn rondom het ideaal van een participatiesamenleving. In deel 2 hebben we recente ontwikkelingen in de sociale infrastructuur beschreven en vervolgens laten zien welke nieuwe vormen van maatschappelijke participatie ontstaan. Deze actuele context is van groot belang voor een christelijk-sociaal perspectief op de participatiesamenleving van vandaag. Vertaling van idealen moet steeds passen bij de maatschappij van nu.

De kaders om een christelijk-sociaal perspectief te ontwikkelen dat past bij de huidige maatschappij zijn nu gegeven. In deel 3 beschrijven we beknopt enkele kernpunten uit het christelijk-sociaal denken, zijn visie op mens en samenleving en enkele ordeningsprincipes met betrekking tot de overheid en andere maatschappelijke verbanden. We stellen dat het christelijk-sociale denken stevige bouwstenen biedt op weg naar een coöperatiemaatschappij. In het vierde en laatste deel zullen we dit concept van een coöperatiemaatschappij uitwerken.

Bouwstenen voor een derde weg

De politieke visie van de ChristenUnie wortelt in een christelijk-sociale denktraditie. Deze denktraditie grijpt terug op de lange geschiedenis van het christendom en denkers als Augustinus, Thomas van Aquino, Calvijn en Althusius. In de negentiende eeuw werd hun denken vertaald naar de context van de nationale democratie. In Nederland speelden daarbij figuren als Groen van Prinsterer en Abraham Kuiper uit protestantse kring en Herman Schaepman uit katholieke kring een belangrijke rol.

Dit christelijk-sociaal denken vormde een alternatief voor liberaal individualisme en sociaaldemocratisch collectivisme. In dit hoofdstuk beschrijven we vanuit historisch perspectief hoe dit alternatief eruit zag en dit denken zich ontwikkelde. Ook voor de huidige samenleving en het huidige debat biedt het christelijk-sociaal denken een waardevol perspectief. Dat vraagt wel een actualiseringslag, de samenlevingsomstandigheden zijn immers radicaal veranderd.

Gegeven om samen te leven

De christelijk-sociale politiek kent een eigen visie op de samenleving, die is geïnspireerd op Bijbelse noties over mens en maatschappij. ‘Het is niet goed dat de mens alleen is’, zo lezen we al in het scheppingsverhaal. En de grootste opdracht in de Bijbel luidt ‘heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand’ en ‘heb uw naaste lief als uzelf’. De mens is een relationeel wezen en door naar anderen om te zien komen mensen tot hun recht en tot ontplooiing. Hij heeft de opdracht gekregen om zorg te dragen voor Gods schepping en voor zijn medemensen.¹

Uitvoerige reflecties op mens en samenleving vinden we in het boek *Politica* van de Duitse calvinist Johannes Althusius (1557-1638), voor vele hedendaagse christelijk-sociale denkers een inspiratiebron. Althusius vergeleek de mens met een schipbreukeling. Hij wordt in het leven geworpen ‘niet in staat om uit zichzelf de moederborst te bereiken’. Een mens bereikt niets ‘zonder tussenkomst en ondersteuning van een ander’. En dat geldt niet alleen zuigelingen of kinderen. Eenmaal volwassen is de mens ‘niet in staat op zichzelf de materiële goederen te verwerven die hij nodig heeft voor een leefbaar en zinvol leven’.² Althusius zag daarin een duidelijke bedoeling van de Schepper van het leven:

‘God heeft zijn gaven ongelijkmatig onder de mensen verdeeld. Hij gaf niet alles aan één persoon, maar iets aan de één en iets aan de ander, zodat jij mij nodig hebt vanwege mijn gaven, en ik jou vanwege de jouwe. Zo werd als het ware de behoefte geboren om noodzakelijke en nuttige dingen uit te wisselen, een uitwisseling die niet mogelijk zou zijn zonder sociaal en politiek leven. Daarom heeft God gewild dat ieder de hulp en dienst van anderen nodig zou hebben, opdat vriendschap allen zou samenbinden en niemand een ander waardeeloos zou achten.’³

In de christelijk-sociale denktraditie heeft samenleven dus een centrale plaats. Mensen zijn aan elkaar gegeven om samen te leven. Zo komen zij tot hun recht en zo komen zij tot bloei. De samenleving wordt dus gevormd door mensen en hun verbanden. Zij is meer dan wat de overheid doet.

Christelijk-sociale denkers zijn altijd terughoudend geweest om te spreken over ‘de samenleving’. In hun ogen bestaat die immers alleen in meervoud, of, in de woorden van de kerkleeraar Thomas van Aquino (1225-1274): ‘als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen’.⁴ Wie de samenleving in muzikale termen probeert te vangen moet eerder denken aan jazz dan aan de klassieke symfonie. Jazz wordt immers niet centraal geleid en vooraf helemaal uitgeschreven zoals een klassieke symfonie. Zo is het ook met de samenleving. Dit punt is verder onderstreept en uitgewerkt door de calvinistische denkers Abraham Kuyper en Herman Dooyeweerd. De samenleving is geen ongedeeld geheel, maar bestaat uit verschillende maatschappelijke verbanden, en staat ook niet tegenover de overheid, maar de overheid is evengoed een van de verbanden waaruit een samenleving is opgebouwd.

Maatschappelijke verbanden hebben elk een eigen betekenis. Zij zijn meer dan een optelsom van individuen, hun persoonlijke motivaties en handelen. Dat geldt al voor het verband van het gezin en zijn individuele leden. Die leden handelen binnen het gezin als echtgenoot, vader, moeder, kind, broer of zus, omdat het gezin een eigen betekenis heeft. De christelijk-sociale denktraditie heeft steeds gewezen op deze eigen betekenis en waarde van zulke maatschappelijke verbanden.

De afgelopen decennia hebben christelijk-sociale denkers en politici nieuwe woorden gegeven aan deze visie op de mens als relationeel, afhankelijk en zorgend wezen. Bij het CDA sprak men van een ‘zorgzame samenleving’, bij de ChristenUnie van een ‘dienstbare samenleving’. Politiek filosoof Govert Buijs noemde de ‘coöperatiesamenleving’ als een in de kern christelijk ideaal, dat grote vormende invloed op de westerse wereld heeft gehad.⁵ In al deze concepten staat het idee centraal dat de mens primaire zorgverantwoordelijkheid heeft voor zichzelf, zijn naaste en de maatschappelijke omgeving.

In het christelijk-sociaal denken is het begrip ‘solidariteit’ dan ook niet alleen maar betrokken op verantwoordelijkheid van de overheid. De notie van solidariteit wortelt in het christelijke begrip van ‘broederschap’. Het drukt het besef uit van onderlinge lotsverbondenheid en het bijbehorende besef van verantwoordelijkheid voor elkaar. In de christelijke traditie is dit nauw verbonden aan naastenliefde en barmhartigheid, en vormde het lange tijd een belangrijke bron voor particulier initiatief en maatschappelijke vernieuwing.⁶

Subsidiariteit

Uit deze visie op menselijke verantwoordelijkheid vloeiden eigen *ordeningsprincipes* voort. Zowel aan katholieke als aan protestantse zijde zijn alternatieven ontwikkeld voor de liberale of socialistische samenlevingsvisie. Daarmee heeft de christelijk-sociale traditie een eigen aanpak van maatschappelijke vraagstukken in huis.

De grondslag voor dit alternatief werd gelegd in de negentiende eeuw, toen christelijk-sociale denkers een eigen weg zochten in het denken over de aanpak van sociale problemen en niet mee wilden gaan in een liberaal denken in termen van zelfredzaamheid en het socialistische blindstaren op de overheid. Zij kwamen met een derde weg, waarin de begrippen ‘subsidiariteit’ en ‘soevereiniteit’ een belangrijke rol spelen.

Het eerste begrip ontstond in de kring van katholieke denkers, die vanwege hun grote aandacht voor Thomas van Aquino wel neothomisten werden genoemd. Zij zochten naar een aanvullende, subsidiaire overheid, die verantwoordelijkheden overliet aan zo kleinschalig mogelijke verbanden, die deze stuurt of stimuleert waar nodig en die alleen wanneer dat strikt noodzakelijk is, ook actief ingrijpt in de samenleving. De encycliek *Quadragesimo anno. Over de aanpassing van de sociale orde* van paus Pius XI uit 1931 definieerde voor het eerst het beginsel van de subsidiariteit:

‘Het staatsgezag moet de aangelegenheden en zaken van minder belang overlaten aan lichamen van lagere rang; dan zal het ook vrijer, krachtadiger en met meer succes al die zaken kunnen behartigen, waarvoor alleen het staatsgezag competent is, wyl niemand anders ze behartigen kan: door leiding te geven, toezicht te houden, door stimulerend of beperkend op te treden, al naar gelang de omstandigheden het meebrengen en de noodzakelijkheid het eist.’⁷

Het subsidiariteitsbeginsel gaat dus uit van een sterk vertrouwen in het oplosend vermogen van burgers en hun verbanden. Een hedendaagse vertolker van dit gedachtegoed is de Tilburgse theoloog Erik Borgman. Politieke maatregelen moeten het samenleven van burgers stimuleren en vooruit helpen, niet vervangen, zo stelt hij. Mensen wordt onrecht aangedaan als zij niet voldoende

ruimte krijgen om bij te dragen aan de opbouw van de samenleving, als ze slechts als instrumenten van grotere instituties zijn waarin een beperkte groep de richting bepaalt. 'Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij zijn gericht en waarvan zij kunnen leven', aldus Borgman.⁸ De activiteiten van overheden en professionals moeten in die benadering dit goede leven niet verdringen, maar waar nodig slechts ondersteunen en aanvullen.

Het subsidiariteitsbeginsel gaat dus primair om een *recht op verantwoordelijkheid*. In de politiek is ze vaak toegepast als een inzet op een zo kleinschalig mogelijke aanpak, zodat mensen zoveel mogelijk ruimte krijgen om in hun nabije omgeving verantwoordelijk te zijn.⁹

Soevereiniteit in eigen kring

Ook protestantse denkers ontwikkelden een eigen ordeningsprincipe voor de samenleving. Omdat zij zich lieten inspireren door het gedachtegoed van reformator Johannes Calvijn worden zij ook wel neocalvinisten genoemd. Het belangrijkste ordeningsbegrip binnen dit neocalvinistische denken is 'soevereiniteit in eigen kring'.

Theoloog en staatsman Abraham Kuyper muntte dit begrip in 1880 bij de stichting van de Vrije Universiteit. Hij sprak van een samenleving die is opgebouwd uit verschillende maatschappelijke kringen. Kuyper noemde deze kringen 'soverein' om uit te drukken dat iedere maatschappelijke kring 'niets dan God boven zich heeft'. Het model van de Vrije Universiteit liet zien waar Kuyper op uit was. Hij keerde zich niet tegen overheidssteuning van maatschappelijke initiatieven als deze. Maar hij wilde wel waken voor de vrijheid van een maatschappelijke kring, zoals een universiteit, om zelfstandig beleid te kunnen voeren. Evengoed gold dat overigens ook de zelfstandigheid van de universiteit jegens de kerk.

Het soevereiniteitsbeginsel draait om vrijheid en verantwoordelijkheid en leert dat maatschappelijke verbanden een zekere autonomie kennen in het grotere geheel van de samenleving en van de overheid. Die vrijheid is geen negatieve vrijheid, in de betekenis van niets opgelegd krijgen. Maar een vrijheid om verantwoordelijkheden, ook tegenover de soevereine Schepper, naar eigen inzicht vorm te geven.¹⁰ De maatschappelijke verbanden hebben verschillende 'bestemmingsfuncties', zoals Dooyeweerd het noemde, oftewel 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden'.¹¹ Dit heeft grote gevolgen voor wat je verwacht van gezinnen, verenigingen, ondernemingen en anderen maatschappelijke kringen.

Dat punt werd recent geactualiseerd door Marja Jager, onderzoeker samenlevingsvraagstukken aan de Gereformeerde Hogeschool Zwolle en auteur van

het proefschrift *Nederland participatieland?* In dit boek ontsluit Jager het denken van Herman Dooyeweerd over de verschillende bestemmingen van maatschappelijke verbanden en verbindt ze dat aan het denken over de participatiesamenleving. Ze laat daarin zien dat het van belang is verschillende sociale gemeenschappen niet te overvragen, maar aan te spreken op hun eigenheid.¹² We werken dat punt verder uit in het volgende hoofdstuk.

De protestantse en katholieke benadering kennen een wezenlijk verschil. Protestanten benadrukten steeds dat de verschillende maatschappelijke verbanden, waartoe zij ook de overheid rekenen, op gelijke hoogte staan. Deze verbanden zijn dus niet gelijk, hebben een eigen verantwoordelijkheid, maar zijn wel gelijkwaardig. Katholieken spraken over het algemeen in meer hiërarchische termen: men dichtte staat en kerk een hogere rang toe, andere lichamen een lagere rang.¹³

Overheidstaak: publieke gerechtigheid

In het subsidiariteits- en soevereiniteitsdenken heeft de overheid een bescheiden plek in de samenleving. Ze heeft een belangrijke taak, maar moet de samenleving niet overheersen. Men name in de protestantse traditie is sterk gewaarschuwd voor de overheid en haar neiging om ‘alle leven op te sloppen’ als een woekerplant.¹⁴

Het is daarom belangrijk om te kijken welke principiële verantwoordelijkheid de overheid draagt in de samenleving. Vooral in de protestantse traditie is die verantwoordelijkheid grondig doordacht. Volgens neocalvinistische denkers is de overheidstaak vooral ‘juridisch gekwalificeerd’. Dat wil zeggen: de overheid heeft vooral een juridische verantwoordelijkheid. Herman Dooyeweerd sprak in dit verband over de bevordering van ‘publieke verbandsgerechtigheid’ als kerntaak van de overheid.¹⁵ Daarmee zijn we bij een centrale principe in het christelijk-sociale denken met betrekking tot de overheidsopdracht: het werken aan *publieke gerechtigheid*.¹⁶

De overheid heeft een belangrijke taak in de handhaving van het recht en de orde in een samenleving en tussen verschillende maatschappelijke verbanden. Abraham Kuyper heeft in drie bondige punten beschreven wat deze roeping van de overheid inhoudt. In de eerste plaats: ‘om bij botsing tussen kring en kring over en weer eerbiediging van grenzen af te dwingen’.¹⁷ De overheid is dus een scheidsrechter tussen maatschappelijke verbanden. Net als de staat de samenleving niet moet overwoekeren, zo dient ze er ook voor te waken dat bijvoorbeeld de markt geen ruimte meer laat voor de verantwoordelijkheden van gezinnen, scholen, zorgorganisaties, enzovoorts.

In de tweede plaats heeft de overheid de roeping ‘om de enkele individuen en het zwakke in die kringen tegen misbruik van overmacht te beveiligen’. De

overheid is dus een 'schild voor de zwakken'. Ze dient ervoor te zorgen dat mensen in een situatie verkeren waarin zij in vrijheid hun verantwoordelijkheden vorm kunnen geven. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat de overheid een bepaald niveau van onderwijs en zorg waarborgt.

In de derde plaats is de overheid geroepen 'om allen samen te dwingen tot het bijdragen van persoonlijke en geldelijke lasten tot instandhouding van de natuurlijke eenheid van de staat'. De overheid heeft dus een rol in het onderhouden van een bepaalde infrastructuur die de gemeenschap nodig heeft.

Dit zijn waardevolle noties. Maar het is goed om ook hier te onderstrepen dat de praktijk weerbarstig is. Het beginsel van publieke gerechtigheid is *rekbaar* gebleken.¹⁸ Dat bleek vooral in de discussies rondom de opbouw van de verzorgingsstaat. In de jaren vijftig waarschuwden gereformeerden voor het gevaar van 'de staatsalmacht', 'het staatssocialisme' dat zich bewoog richting een 'totalitaire wereldstaat', die als zich 'een duizendarmige poliep' zou 'inboren' en 'nestelen' in het menselijk bestaan.¹⁹ Maar sinds de jaren tachtig laten politieke denkers uit calvinistische hoek een behoorlijk ander geluid horen. Sinds een begin is gemaakt met de verkleining van de sociale zekerheidsstelsels waarschuwen christelijke politici voor een 'dreigende uitholling' van de verzorgingsstaat. Zij spreken in veel mildere of zelfs goedkeurende woorden over het naoorlogse sociaalzekerheidsbeleid.²⁰

Het beginsel van publieke gerechtigheid biedt dus niet het laatste antwoord op alle praktijkvragen, maar helpt ons wel aan een goed uitgangspunt in de discussies over de rol van de overheid. In het negende hoofdstuk van dit boek zullen we verder verkennen wat dat voor de discussies van vandaag de dag betekent.

Moreel kapitaal

Binnen het christelijk-sociale denken is gezocht naar ordeningsprincipes voor het goede samenleven. Denkers uit deze traditie hebben echter benadrukt dat een goede samenleving nog meer vraagt: een morele inbedding.

Dat punt is bijvoorbeeld onderstreept door de negentiende-eeuwse Guillaume Groen van Prinsterer. In zijn standaardwerk *Ongeloofen revolutie* uit 1848 wees Groen op het belang van de geestelijke en morele bron van het christendom voor het goede samenleven. 'De planten die aan de oevers van de evangeliestroom in heerlijke bloei stonden, moesten wel verdorren toen ze eenmaal werden overgeplant in een land dat droog is en geen water krijgt.' Met revolutie bedoelde hij de Franse Revolutie, die het individualisme van de Verlichting radicaliseerde in de strijdleuze 'noch God, noch meester'.²¹

Aan katholieke zijde was soortgelijke kritiek te beluisteren. In de encycliek *Quanta Cura* uit 1864 sprak paus Pius IX zijn zorgen uit over de liberale po-

gingen om de maatschappelijke invloed van de godsdienst te marginaliseren. 'Wanneer eenmaal de staat godsdienstloos geworden is en men de leer en het gezag van de goddelijke openbaring verwerpt, dan vervaagt en verdwijnt zelfs het zuiver begrip van rechtvaardigheid en menselijk recht en in de plaats van ware rechtvaardigheid en wettig recht komt bruut geweld.'²²

Deze zorgen waren wat scherp en antithetisch geformuleerd. En juist in het negentiende-eeuwse liberalisme werd niet alleen gesproken over individuele vrijheid en autonomie, maar benadrukten velen in woord en daad een moraal van gemeenschapszin en plichtsbesef.²³ De Franse katholieke sociale voorvechter Frédéric Ozanam stelde al in het midden van de negentiende eeuw: 'Het devies van de Franse Republiek – vrijheid, gelijkheid, broederschap: dat is het Evangelie zelf.'²⁴ Ook Kuyper benadrukte dat er buiten de kerk in de wereld veel 'goeds' en 'schoons' te bewonderen was. Naast een bijzonder verbond dat God voor eeuwig met Zijn gelovigen sloot, sprak Kuyper van Gods algemene genade ('gemene gratie'), waardoor ook buiten de kerk 'zooveel interessants, zooveel schoons en zooveel beminnelijks' te vinden was.²⁵

Ook vanuit deze meer genuanceerde benadering bleef er reden om aandacht te vragen voor de bronnen van goed samenleven. Zonder een scherpe tegenstelling te scheppen tussen geloof en ongeloof blijven hedendaagse christelijke denkers wijzen op de bijzondere rol die de Bijbel, het christelijke geloof en de kerkelijke traditie hebben gehad als morele bronnen van goed samenleven. Zo heeft Govert Buijs herhaaldelijk gewezen op de publieke kracht die het christelijk liefdesbegrip heeft gehad. Naar het Hebreeuwse begrip *agapè* spreekt hij van een doorgaande 'agapeïsche revolutie' die onze westerse cultuur door de geschiedenis heen heeft gevormd, van de christelijke gemeenschappen, via de kloosters en steden tot onze huidige democratieën. Al deze samenlevingsvormen zijn volgens Buijs gefundeerd op een ten diepste christelijke notie van gelijkwaardigheid en solidariteit.²⁶

Tegen deze achtergrond hebben christenpolitici ook in onze seculiere samenleving aandacht gevraagd voor de morele dimensie van onze samenleving. Dit deed CDA-politicus Jan Peter Balkenende toen hij sprak over de noodzaak om het weer met elkaar over 'normen en waarden' te gaan hebben. ChristenUniesenator Roel Kuiper wees er in zijn boek *Moreel kapitaal* op dat het sociale kapitaal van onderlinge verbondenheid gedragen moet worden door een 'ethiek van verbondenheid'.²⁷

Noodzaak tot actualisering

Christelijk-sociale politiek heeft steeds opnieuw invulling gekregen aan de hand van de vragen en uitdagingen van de tijd.²⁸ In de actuele discussie over verzorgingsstaat en participatiesamenleving is het de vraag hoe het christelijk-

sociale denken opnieuw een ‘derde weg’ kan vormen tussen liberalisme en socialisme.

Op het eerste gezicht lijkt het heel simpel. Met de steeds luider klinkende roep om ‘meer samenleving’ en ‘minder overheid’ in de organisatie van solidariteit lijkt het alsof nieuwe christelijk-sociale tijden zijn aangebroken. Er lijkt wel een ‘CDA-isering’ van het politieke debat plaats te vinden, zoals Govert Buijs het onlangs uitdrukte.²⁹ De burger en de maatschappelijke verbanden zijn nadrukkelijk in beeld. Dat geeft mooie kansen. Zo zullen we in het negende hoofdstuk laten zien dat de adviezen van de ROB en de RMO impliciet actualisering zijn van de principes van subsidiariteit en soevereiniteit.

Toch is daar meer over te zeggen. De samenleving van de eenentwintigste eeuw is een andere dan die van de negentiende en twintigste eeuw, waarin het christelijk-sociale denken zich ontwikkeld heeft. Maatschappelijke participatie komt vaak buiten de traditionele paden van vrijwilligersverenigingen of maatschappelijke organisaties tot stand. Deze verenigingen en organisaties zijn soms door professionalisering of verstatelijking ontzield geraakt. We moeten daarom oppassen de *civil society* gelijk te stellen aan bestaande maatschappelijke instituties.³⁰

Tegelijkertijd moeten we oppassen dat we nu niet al onze kaarten zetten op de individuele burger als nieuwe drager van de *civil society*. Terwijl het beleidsdiscours CDA-iseert, CDA-iseert de samenleving niet echt mee. Mede door individualisering is het sociale en morele kapitaal in de samenleving sterk veranderd. Dat betekent dat de *civil society* minder robuust is en we nieuwe maatschappelijke participatie niet moeten overschatten en overvragen.

Bovendien kunnen individuen – zorgontvangers, mantelzorgers, buurtbewoners, enzovoorts – niet alle problemen in onze complexe maatschappelijke werkelijkheid oplossen. Er is vaak een hoge mate van onderlinge afhankelijkheid tussen mensen, verbanden, organisaties en instituten. Een professionele inbreng blijft van groot belang. Kleinschaligheid is daarom ook niet altijd het beste uitgangspunt om vrijheid en verantwoordelijkheid te stimuleren.

We zullen de christelijke-sociale ‘derde weg’ dus bij de tijd moeten brengen. Anders biedt ze vooral oplossingen voor maatschappelijke uitdagingen van het verleden. In het vierde en laatste deel van dit boek zoeken we naar een aantal christelijk-sociale injecties in het politieke debat, die passen bij de maatschappelijke realiteit van vandaag.

Deel 4

Op weg naar een
coöperatiemaatschappij

Op weg naar een coöperatiemaatschappij

De huidige tijd vraagt niet om een massieve verdediging van de verzorgingsstaat. We hebben behoefte aan meer ruimte voor directe solidariteit in ons stelsel. Maar publieke taken kunnen ook niet massaal over de schutting geworpen worden, richting een ‘participatiesamenleving’. In de hedendaagse complexe en geïndividualiseerde netwerksamenleving is de inbreng van maatschappelijke verbanden belangrijk, maar niet oneindig.

Het is tijd voor een andere benadering van de organisatie van solidariteit. In plaats van te blijven denken in de tegenstelling tussen een verzorgingsstaat en een participatiesamenleving, zetten wij in op een coöperatiemaatschappij: met ruimte voor de overheid en andere maatschappelijke verbanden, voor directe en indirecte solidariteit. Vanuit het begrip coöperatiemaatschappij willen we het christelijk-sociaal denken actualiseren, in verbinding brengen met recente maatschappelijke ontwikkelingen, en op die manier positie kiezen in het publieke debat.

In vier hoofdstukken geven we vier christelijk-sociale injecties in dit debat. We laten zien hoe ‘meer samenleving’ gestalte kan krijgen in de hedendaagse maatschappij zoals we die in hoofdstuk vier en vijf hebben geschetst. Die weg ligt niet louter in ‘meer *civil society*’, maar vooral in ruimte voor alle maatschappelijke spelers, ruimte voor verbindingen en samenwerking (hoofdstuk zeven). De verschillende maatschappelijke spelers hebben daarbij recht op een verantwoordelijke positie en moeten hiervoor de ruimte krijgen (hoofdstuk acht).

Ook geven we een christelijk-sociaal antwoord op de valkuil van gulzig bestuur en naïef denken over de vitale samenleving, zoals beschreven in hoofdstuk twee en drie. De coöperatiemaatschappij vraagt om een bescheiden bestuur (hoofdstuk negen) en een nieuwe inzet op verbondenheid (hoofdstuk tien).

Het christelijk-sociale denken heeft verrassende ingrediënten in huis en kan dit debat over de participatiesamenleving verrijken: als verbindende factor, als beschermer van de samenleving en als inspiratiebron voor bestuurders en professionals die zoeken naar een nieuwe rol in de samenleving.

Coöperatief samenleven

We staan voor de vraag hoe we publieke voorzieningen verbeteren door meer ruimte te geven aan directe solidariteit. Maar hoe creëren we meer ‘directe solidariteit’? En hoe kunnen we vorm geven aan de politieke wens om ‘meer samenleving’ in de organisatie van solidariteit te krijgen?

De vermeende tegenstelling tussen verzorgingsstaat en participatiesamenleving lijkt ons niet nodig en niet vruchtbaar. Tegenover het denken in eenzijdige, ‘samengekleefde’ verantwoordelijkheden, plaatst het christelijk-sociale denken het perspectief van gedeelde verantwoordelijkheid.¹

In dit hoofdstuk werken we uit hoe deze gedeelde verantwoordelijkheid gestalte kan krijgen in de samenleving van nu. Dat doen we aan de hand van het concept van de coöperatie. Dit hoofdstuk schetst de visie op coöperatief samenwerken, de volgende hoofdstukken verkennen verder hoe de coöperatiemaatschappij gestalte kan krijgen.

Verzorgingsstaat versus participatiesamenleving?

In de troonrede van september 2013 schetste de regering een tegenstelling tussen overheid en participatiesamenleving. Die tegenstelling zien we vaker terug in het politieke debat en in de politieke praktijk. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Wet Maatschappelijke Ondersteuning. In de toelichting op het eerste wetsvoorstel, van 1 juni 2005, vatte CDA-staatssecretaris Clémence Ross-van Dorp het doel in één woord samen: meedoen! Zij kende een ‘belangrijke plaats’ toe aan ‘zelforganisatie, maatschappelijke binding en eigen verantwoordelijkheid’. Een ‘krachtige sociale structuur’ had het primaat boven ‘professionele arrangementen van zorg’. Slechts voor die gevallen ‘die door de burgers onmogelijk zelf kunnen worden geregeld’, moest de overheid actief worden.² De aandacht voor de inbreng van sociale verbanden is waardevol. We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat deze ook behoort tot het hart van het christelijk-sociaal denken. Maar sociale verbanden komen niet goed tot hun recht wanneer we blijven denken in termen van samenleving *of* overheid. Maatschappelijke verbanden en individuele verantwoordelijkheid moeten niet tegenover overheid of professionele zorg worden geplaatst. De tekortkoming van de eerdere modellen van *laissez faire*, verzorgingsstaat en privatisering is juist dat ze op één paard

Coöperatiemaatschappij

wedden: zelfredzaamheid, sociale zekerheid of de markt. Op zichzelf hebben al die strategieën waarde. En dat geldt zeker voor de inzet op gemeenschappen, op 'de samenleving'. Die is vandaag de dag zelfs hard nodig. Maar niet in een uitruil met 'minder overheid'.

De aard van nieuwe maatschappelijke initiatieven en participatie is daar ook niet meer naar: ze laten zich niet meer opsluiten in het domein van de *civil society*. De nieuwe sociale dynamiek ontwikkelt zich op de grensvlakken tussen markt, *civil society* en overheid. Denk aan nieuwe sociale ondernemingen of coöperaties, initiatieven die zich kenmerken door de bereidheid tot samenwerken, het netwerkachtige 'delen' en het besef van wederkerig nut. Dit grensoverschrijdende karakter is tekenend en past goed bij de nieuwe interdependenties en het besef dat verschillende partijen nodig zijn en elkaar moeten aanvullen. De rol die nieuwe maatschappelijke initiatieven innemen is ook aanvullend en niet vervangend. De inzet op 'de samenleving, niet de overheid' negeert deze ontwikkeling. Wat dus nodig is, is een benadering van samenleving én markt én overheid.

Coöperatiemaatschappij

De term 'participatiesamenleving' mag dan duidelijk maken dat er meer directe solidariteit verwacht gaat worden, maar aan de andere kant blijft vaag hoe dat precies vorm kan krijgen. Het probleem bij deze term is bovendien dat ze teveel betekenissen heeft en een bijmaak heeft vanwege de bezuinigingscontext. Wat we nodig hebben is een aansprekend concept dat inhoudelijk doeltreffend aangeeft op welke manier solidariteit gestalte moet krijgen en dat ook duidelijk maakt hoe directe én indirecte solidariteit, de inbreng van overheid én maatschappelijke verbanden, zich tot elkaar verhouden.

Dat concept vinden we in de christelijk-sociale traditie, in het ideaal van de coöperatiesamenleving, zoals Govert Buijs het onlangs noemde. Het coöperatie-ideaal geeft uitdrukking aan de christelijk-sociale waarden van een samenleving van gelijkwaardige maatschappelijke verbanden, die elkaar aanvullen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid. Het drukt uit dat mensen en maatschappelijke verbanden aan elkaar verbonden zijn, ook overheid en samenleving.

In een coöperatie werken mensen samen om gezamenlijk voordeel te bereiken. Daarbij heeft ieder zijn inbreng, op basis van zijn capaciteit of expertise. In een coöperatie zijn deelnemers afhankelijk van elkaar, hebben ze gedeelde belangen en zeggenschap. Coöperaties kunnen bovendien betaalde krachten hebben, die een deel van het werk verzetten.

Op deze manier kunnen we ook de organisatie van solidariteit zien. Overheden, burgers, ondernemers en professionals vormen in bepaalde zin een grote

coöperatieve vereniging. Gezamenlijk wordt zorg gedragen voor solidariteit. Directe solidariteit en indirecte solidariteit komen hier samen. Zorgbehoevende mensen, hun families en sociale contacten, zorgprofessionals, ondernemers en lokale bestuurders: allen hebben een taak in de coöperatiemaatschappij. Op deze manier wordt recht gedaan aan de onmisbaarheid van zowel de samenleving als de overheid en ook aan het grensoverschrijdende karakter van de nieuwe vormen van directe solidariteit.

De coöperatieve benadering doet recht aan het complexe karakter van de huidige samenleving met haar vele afhankelijkheidsrelaties. De samenwerking in *crafting communities* is adequaat in een complexe samenleving. Professionals, ondernemers, burgers en ambtenaren werken samen aan gedeelde problemen. Gezamenlijk wordt beleid gemaakt en aan oplossingen gewerkt. Welke partijen elkaar treffen zal keer op keer verschillen. Wanneer het bijvoorbeeld gaat om de leefbaarheid in een wijk kunnen lokale ondernemers, wijkwerkers, politieambtenaren en burensamenwerking zoeken naar een oplossing.

De coöperatiemaatschappij weerspiegelt als term dus treffend de samenhang en verbondenheid van directe en indirecte solidariteit. Ze geeft uitdrukking aan de opgave om gezamenlijk te werken aan solidariteit en reikt ons een attitude aan van samenwerking op basis van gelijkwaardigheid en zeggenschap. De coöperatiemaatschappij gaat uit van de expertise en professionaliteit die mensen in huis hebben. Uitgangspunt is daarnaast ieders persoonlijke bezieling, die dichtbij ons eigen leven staat, die uitgaat van vakmanschap en van gewoon 'goed werk doen'. Ze gaat vooral ook uit van de attitude die in de nieuwe participatievormen wordt gevonden: willen samenwerken.

Coöperatie vanuit eigen kring

We willen ruim baan geven aan de coöperatiemaatschappij, maar dat doen we niet met het credo 'de samenleving, niet de overheid'. Dat laatste betekent in de praktijk namelijk vaak dat te veel verantwoordelijkheden bij maatschappelijke kringen worden gelegd. De samenleving verdient bescherming tegen allerlei opgeklopte participatieverwachtingen. Het christelijk-sociale beginsel van soevereiniteit in eigen kring is een goed uitgangspunt. Want wanneer grensoverschrijdende samenwerking ontstaat is het belangrijk om te weten waar welke verantwoordelijkheid ligt. Vertaald naar de huidige context zouden we de soevereiniteitsgedachte ook kunnen vertalen als een beginsel van 'participatie vanuit eigen kring', of misschien nog beter: 'coöperatie vanuit eigen kring'.

Het soevereiniteitsdenken, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, gaat uit van de samenleving als opgebouwd uit verschillende maatschappelijke kringen. Die insteek sluit aan bij de huidige realiteit van de netwerksamenleving.

De samenleving is niet hiërarchisch geordend, maar kent vele gelijkwaardige spelers. De overheid maakt dus net zozeer deel uit van de samenleving als sociale gemeenschappen dat doen.

Verskillende kringen hebben een eigen karakter en eigen verantwoordelijkheid. De theorie van de netwerksamenleving heeft oog voor afhankelijkheidsrelaties en belangen, maar kent dit element van eigen-aardige verantwoordelijkheden niet. Hier kan het principe van soevereiniteit in eigen kring een belangrijke aanvulling geven. Iedere kring heeft immers zijn eigen bestemming. Ondernemingen, ziekenhuizen, woningbouwverenigingen, sportclubs, gezinnen of buurthuizen hebben elk hun eigen doel en verantwoordelijkheid. Dat brengt ook grenzen met zich mee. In een school is leren het doel en niet zorg. Een maatschappelijke kring mag niet overvraagd worden.³

Diverse kringen zijn in beeld of kunnen in beeld komen voor het organiseren van solidariteit. Vaak denken we aan de familiekring, vrijwillige associaties, de buurt of de kerk. Maar evengoed kan het gaan om sociaal ondernemerschap. Wat kunnen we verwachten van de bijdragen van deze kringen?

In de laatste tien jaar verwachten we steeds meer van mantelzorgers. Die ontstaan in de praktijk in liefdesrelaties en familieverbanden. We vinden het vaak normaal om indien nodig te zorgen voor onze ouders, partners, broers en zussen of kinderen. Meestal verwachten we daarin ook een belangrijke bijdrage van professionele zorgverlening, maar als familie voelen we ons minstens medeverantwoordelijk. Niet vanuit een abstract participatie-ideaal, maar vanuit een innerlijk beleefde verantwoordelijkheid voor mensen dicht bij ons. Dat houdt dus direct een beperking in: mantelzorgrelaties ontstaan in de regel binnen familieverbanden en zijn los daarvan niet zomaar inzetbaar. Voor onze eigen ouders offeren we met passie vele vrije avonden op, maar zouden we hetzelfde doen voor de ouders van iemand anders? Gelukkig zijn er nog steeds vele vrijwilligers die bijvoorbeeld via De Zonnebloem bereid zijn om wekelijks een bezoek te brengen aan oude mensen. Maar die relatie is in de regel veel minder intensief dan die in een mantelzorgrelatie.

Sinds kort zijn de pijlen ook weer sterk op allerlei verenigingen en clubs gericht. Maar de meeste verenigingen zijn er niet om onderling zorg te verlenen. Ik word niet lid van de voetbalvereniging om voor mijn trainer te zorgen wanneer hij later dement wordt – hooguit is dat een indirect gevolg van een vriendschap die ontstaat. Een gemeentelijke overheid kan de plaatselijke voetballers ook moeilijk de stad of het dorp in sturen, om te zorgen voor hun medeburgers die minder goed ter been zijn. Als een gemeente een voetbalvereniging aan wil spreken op haar verantwoordelijkheid, moet die passen bij de bestemming en doelstelling van die vereniging. Aan voetballers kan bijvoorbeeld gevraagd worden om kinderen met gedragsproblematiek op het veld te coachen.

Ook de buurt is een kring waarvan bij beleidsmakers veel verwacht wordt. In de WMO worden gemeenten opgedragen 'de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten' te bevorderen. Wat is hier precies de gedachte? Zal ik na de buurtbarbecue op de gedachte komen voortaan de boodschappen te bezorgen bij mijn hulpbehoevende buurvrouw? In de praktijk ervaren buurtbewoners geen primaire verantwoordelijkheid voor elkaar. Daarin blijkt geen verschil tussen 'leefbare' en 'onleefbare' buurten. We ervaren vooral een verantwoordelijkheid in het goede samenleven in een buurt, door elkaar zo nu en dan een kop suiker te geven of de boormachine te lenen. Als we de solidariteit binnen deze kring willen uitbreiden, laten we dan met een bescheiden ideaal beginnen – bijvoorbeeld het gezamenlijk onderhouden van een plantsoen.

Vandaag de dag kijken veel gemeenten ook verlekkerd naar kerken en andere geloofsgemeenschappen. Ze worden gezien als potentieel sterke netwerken die een bijdrage kunnen leveren voor de participatiesamenleving. En dat is deels terecht, want zorg verlenen is voor vele geloofsgemeenschappen een kerntaak. Waar dat kansen biedt, moeten die zeker benut worden. Maar wat we ons daarbij moeten realiseren, is dat geloofsgemeenschappen er vaak een holistische opvatting van zorg op nahouden. Dat wil zeggen dat ze niet alleen uit zijn op lichamelijke ondersteuning, maar ook op spirituele. In de verkinging van redding door geloof vinden ze hun bestemming. Daarin ligt zelfs de primaire bestemming van geloofsgemeenschappen. Ze kunnen dus niet zomaar ingeschakeld worden in een participatieplan. In het huidige libertijnse politieke klimaat is dit een struikelblok voor politici. Ze zullen op dit punt toch echt ruimte moeten bieden. Anders sluiten ze zich niet alleen af van een belangrijke kring voor de participatiesamenleving, maar ontnemen ze een groep burgers ook de motivatie voor zorg en participatie, terwijl dat juist een cruciaal onderdeel van de solidariteit vormt.

Waar veel maatschappelijke kringen in het kader van de participatiesamenleving overvraagd dreigen te worden is het omgekeerde aan de hand met betrekking tot sociaal ondernemerschap. In het debat over verzorgingsstaat versus participatiesamenleving lijkt voor 'de economie' weinig plaats. Toch zijn er mooie voorbeelden van hoe in de coöperatiemaatschappij ondernemers een waardevolle plek kunnen hebben. Ondernemingen hebben een heldere doelstelling: winst maken. Vanuit die winstdoelstelling kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan de samenleving.⁴ De overheid kan de ruimte voor sociaal ondernemerschap vergroten, zoals beschreven in het kader hieronder.

De coöperatiemaatschappij gaat uit van de samenredzaamheid van de verschillende maatschappelijke verbanden: overheid, organisaties, bedrijven en burgers. Zijn 'coöpereren vanuit eigen kring', met hun eigen doelen en verantwoordelijkheden.

Sociaal ondernemerschap

In het debat over de participatiesamenleving is er weinig aandacht voor de potentiële waarde van sociaal ondernemerschap. Er zijn echter mooie voorbeelden van hoe ondernemers een waardevolle inbreng kunnen hebben in het nieuwe coöperatieve samenwerken.

Het kringloopbedrijf in Oss vormt hiervan een mooi voorbeeld. Deze onderneming verbindt haar winststreven aan drie maatschappelijke doelstellingen: het verminderen van de afvalstroom en hergebruik van goederen, het scheppen van werkgelegenheid voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en het verbeteren van het sociaal klimaat in Oss. De gemeente Oss gaf ruimte aan deze vorm van sociaal ondernemen, niet door subsidie maar door het ophalen van grofvuil uit te besteden aan dit bedrijf.⁵

De overheid dient de ruimte voor dit soort sociaal ondernemerschap te bevorderen. Een van de meest effectieve middelen om dat te bereiken is het aanbestedingsbeleid. De overheid koopt jaarlijks op de markt voor tientallen miljarden aan diensten en producten in. Daarmee is zij een belangrijke opdrachtgever voor maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven.

Het is goed als de overheid haar doelstellingen praktisch vertaalt in aanbestedingseisen. De overheid moet de samenleving niet overwoeren met activiteiten en regels, maar op het moment dat de overheid actief is en regels formuleert of opdrachten aanbesteedt, is neutraliteit onmogelijk. Zelfs achter een aanbesteding op basis van de prijs alleen gaat nog een uitgangspunt of zelfs een ideologie schuil. Zo is duurzaamheid terecht een belangrijke pijler bij de aanbesteding van overheidsopdrachten.⁶

In plaats van primair aanbesteden vanuit het oogpunt van kostenreductie, is het goed ook rekening te houden met de vraag welke maatschappelijke waarde ondernemingen toevoegen. Een felle prijsconcurrentiestrijd kan de samenleving uiteindelijk meer kosten dan opleveren.

Het kan goedkoper en opbouwender zijn voor een samenleving om te investeren in arbeidsparticipatie via sociaal ondernemerschap, dan via allerlei ingewikkelde begeleidingstrajecten of sociale werkplaatsen. Laat de overheid bij aanbestedingsprocedures inzetten op een brede maatschappelijke opbrengst van ondernemingen.⁷

Recht op verantwoordelijkheid

De coöperatiemaatschappij biedt ruimte voor meer directe solidariteit zonder de samenleving te overvragen. Maar ze wordt pas betekenisvol als ook het bestuurlijke systeem van bureaucratische grootschaligheid, anonimiteit en regeldrift wordt aangepast. Anders blijven mensen en maatschappelijke verbanden marionetten aan de touwtjes van een bureaucratisch bestuur.

Een grootschalige organisatie van publieke voorzieningen, waarin zeggenschap en bestuurlijke bevoegdheid op hoog niveau liggen, zorgt ervoor dat burgers en professionals slechts als uitvoerders kunnen functioneren. Dat werkt anonimiserend en demotiverend en doet ook geen recht aan burgers en professionals, die meer verantwoordelijkheid en zeggenschap zouden moeten hebben.

Persoonlijke zeggenschap komt er niet zomaar door de organisatie van solidariteit in het domein van de samenleving terug te plaatsen, maar vooral door meer ruimte te geven aan de handelingslogica van mensen en hun verbanden. Die logica verschilt namelijk geregeld van die van de bureaucratie, met haar nadruk op efficiency en prestatiemeting. In dit hoofdstuk werken we uit hoe in de huidige netwerkmaatschappij de handelingslogica van mensen en hun verbanden meer ruimte kan krijgen en hoe de christelijk-sociale traditie daaraan kan bijdragen.

Subsidiariteit: recht op verantwoordelijkheid

De coöperatiemaatschappij vraagt om zeggenschap op maat. Waar het christelijk-sociale soevereiniteitsprincipe helpt om zicht te krijgen op de eigen verantwoordelijkheden van maatschappelijke kringen, helpt het subsidiariteitsprincipe om die maat te vinden. Subsidiariteit is erop gericht om mensen het *recht op verantwoordelijkheid* te geven. Wanneer 'kleinere' gemeenschappen maatschappelijke verantwoordelijkheden kunnen dragen, moeten zij die ruimte ook krijgen. De 'grotere' gemeenschappen komen slechts in tweede instantie in beeld. Het subsidiariteitsbeginsel weegt dus af op welk schaalniveau organisatie het beste kan plaatshebben en doet dat aan de hand van het vermogen van mensen om verantwoordelijkheid te dragen.

Sinds het begin van deze eeuw is het pleidooi voor menselijke maat en kleinschaligheid steeds luider te horen. Het is een pleidooi dat bij veel mensen warme gevoelens losmaakt. Deels is dat terecht. De aandacht voor kleinschalige

oplossingen is goed, zeker in onze netwerksamenleving. Wat die kleine schaal is, ligt overigens niet bij voorbaat vast: het kan de buurt zijn, de straat, de wijk, de regio. Maar in de netwerksamenleving kunnen ook via *digitale* verbindingen nieuwe vormen van *nabijheid* gevonden worden. De menselijke maat ontstaat door kleine groepen en menselijk contact. Gemeenschappen via internet zijn nieuwe vormen van kleinschaligheid - soms lokaal, maar evengoed nationaal of internationaal.

We moeten daarbij wel oppassen dat we geen onrealistische, romantische voorstellen doen die niet bij de huidige samenleving passen. In een hoogtechnologische en door arbeidsspecialisatie onderling afhankelijke samenleving blijven grotere instituties en organisaties onmisbaar. Wie maatschappelijke organisaties wil ontmantelen om plaats te maken voor nieuw burgerinitiatief, begaat een fout. Het past weliswaar bij de maatschappelijke trend om solidariteit meer op *lokaal* niveau te organiseren, maar het nationale en internationale niveau zullen altijd ook factoren van belang blijven. Sociale zekerheid moet bijvoorbeeld afgestemd worden op de internationale economie en dat vraagt om samenwerking.

Voor grote verstatelijke maatschappelijke organisaties en overheidsdiensten zullen andere wegen gevonden moeten worden die hen uitdagen de menselijke maat aan te houden en de logica van de samenleving meer ruimte te geven. Nabijheid en menselijke maat kunnen ook heel goed plaatsvinden door *grootschaligheid en kleinschaligheid te verbinden* en binnen bestaande structuren mensen – werknemers, buurtbewoners, belanghebbenden, enzovoorts – meer *zeggenschap* te geven. Het spreken over sociale burgerplichten van mensen dient gepaard te gaan met een versterking van de politieke burgerrechten: meer invloed, meer zeggenschap en daardoor een beleving van eigenaarschap.¹

Het subsidiariteitsbeginsel zoekt naar het juiste schaalniveau om mensen maximale verantwoordelijkheid en zeggenschap te geven. In het vervolg van dit hoofdstuk wijzen we vijf wegen aan om meer ruimte te geven aan de menselijke maat: (1) lokale zeggenschap, (2) een uitdaagrecht, (3) een recht op regie, (4) ruimte voor coöperatief organiseren en (5) ruimte voor de professional.

Lokale zeggenschap

Een eerste instrument om voorzieningen meer te laten aansluiten bij de wensen van burgers is een lokalisering van de zeggenschap. Dat wil zeggen dat de decentralisatie van taken gepaard moet gaan met het op lokaal niveau leggen van politieke zeggenschap en beleidsverantwoordelijkheid.

Gemeenten dienen meer zeggenschap te krijgen over de uitgave van belastinggelden. Dat kan betekenen dat gemeenten zelf meer belastingen gaan

heffen. Maar gemeenten hebben op papier reeds vergaande zeggenschap over de belastinginkomsten die zij via het rijk in het zogenaamde gemeentefonds ontvangen. Het is belangrijker om zoveel mogelijk indirecte beperkingen van de zeggenschap over deze gelden op te heffen. Zo gaat de overheveling van rijkstaken naar de gemeenten steeds gepaard met bezuinigingen, die de vrijheid van de gemeenten beperken om gelden naar eigen inzicht te besteden. Daarbij komt dat er op vele gebieden nationale regelgeving bestaat, die een bepaald gemeentelijk beleid en gemeentelijke bestedingen afdwingt. Denk aan regels rondom verkeersveiligheid of de aanrijtijd voor de hulpdiensten, die gemeenten dwingt tot het doen van bepaalde investeringen.² De speelruimte van gemeenten om in te zetten op kleinschalig maatwerk is dus gebaat bij genoeg financiële middelen en snijden in de rijksregelgeving.

Dat heeft natuurlijk ook tot gevolg dat er verschil gaat ontstaan tussen verschillende regio's. Meer verantwoordelijkheid en zeggenschap geven aan lokale gemeenschappen houdt in dat we het idee van de nationale verzorgingsstaat gaan relativeren en *couleur locale* laten ontstaan. Dat is niet erg. Het is tijd om de deken van uniformiteit van ons land af te halen. Niet alles hoeft er in elke plaats hetzelfde uit te zien. Dat vraagt een ingrijpende cultuuromslag en een andere kijk op hoe we in Nederland samenleven. Voor die omslag zijn dialoog en tijd nodig, maar ook politieke overtuiging en vasthoudendheid.

Uitdaagrecht

Een tweede instrument om voorzieningen meer te laten aansluiten bij de wensen van burgers is het uitdaagrecht. Dit idee is afkomstig van de invloedrijke Engelse denker Philip Blond. Het uitdaagrecht geeft burgers en maatschappelijke organisaties de mogelijkheid om de overheid uit te dagen een publieke taak met bijbehorende budgetten aan hen over te dragen. Dat kan bijvoorbeeld gaan om de exploitatie van een buurthuis of een woningblok, maar ook om taken als afvalinzameling of groenvoorzieningen. In Engeland is dit recht vastgelegd in de *Localism Act*. Lokale overheden moeten de voorstellen van burgers serieus bestuderen en beargumenteerd accepteren of afwijzen.³

Het uitdaagrecht biedt een waardevol perspectief, mits er goede afspraken worden gemaakt over de uitvoering. De kracht van dit concept is tweeledig. In de eerste plaats zal het er soms daadwerkelijk toe leiden dat maatschappelijke verbanden voorzieningen overnemen. Zo dreigde in 2008 in de Utrechtse Rivierenwijk sluiting van een buurthuis. Bewoners namen 'De Nieuwe Jutter' over. Sindsdien loopt de exploitatie gesmeerd en de plek is levendiger dan ooit.⁴

De tweede kracht van het uitdaagrecht is dat het overheden dwingt om op zijn minst transparant te zijn over wat zij doen en over waarom bepaalde taken bij de overheid liggen.⁵ Dat eist van het lokaal bestuur en van de gevestigde maat-

schappelijke organisaties een bepaalde openheid van zaken. Het uitdaagrecht zal bestuurders stimuleren om meer rekening te houden met de wensen van betrokkenen. Door transparantie en meer maatwerk kan zo de verbinding tussen burgers en het openbaar bestuur versterkt worden.

Recht op regie

Een derde manier om de ruimte voor maatwerk in onze solidariteit te vergroten is het recht op regie. Dit recht komen we tegen in de Eigen Kracht-conferenties, die we beschreven in het vijfde hoofdstuk. Ook op andere plekken wordt met dit 'recht op regie' geëxperimenteerd, soms onder andere namen, zoals 'regie op locatie'. Hulpverleningstrajecten in de gehandicaptenzorg, maar bijvoorbeeld ook het beleid in ouderentehuizen wordt dan vastgesteld in een open gesprek tussen professionele zorgverleners, cliënten en hun omgeving.⁶ Onlangs is heeft dit recht op regie ook een plek gekregen in de Nederlandse wetgeving. In oktober 2013 nam de Tweede Kamer een motie aan van Joël Voordewind (ChristenUnie) en Loes Ypma (PvdA) om gezinnen in een jeugdzorgsituatie het recht te geven om een 'familiegroepsplan' op te stellen.⁷ In dit specifieke geval betekent meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid niet dat de professionele betrokkenheid moet verdwijnen. Integendeel. Uit de praktijk blijkt dat het moeilijk is voor gezinnen in een kwetsbare situatie om zelf een dergelijk plan op te stellen. De gave van het 'netwerken' is niet iedereen gegeven. Wanneer we al onze kaarten op de netwerksamenleving plaatsen dreigen mensen tussen wal en schip te vallen.⁸

Professionals hebben dus een belangrijke ondersteunende rol bij het mobiliseren van het netwerk, het opstellen van een plan en het bewaken daarvan. Het model van de Eigen Kracht Centrale biedt perspectief. Deze leidt burgers op tot Eigen Kracht-coördinator en verbindt hen aan gezinnen in een probleemsituatie. Deze coördinatoren krijgen een sobere vergoeding voor hun tijd. Hier staat de kleinschaligheid niet tegenover de betrokkenheid van professionele instanties. Door zeggenschap neer te leggen bij de direct betrokkenen krijgen zij meer grip op de situatie, zonder dat professionele zorg afgewezen hoeft te worden.

Buurtbudgetten

Een concrete toepassing van de recht op regie zijn de buurtbudgetten. Om mensen op kleine schaal zeggenschap te geven over hun levens en omgeving is het belangrijk dat zij ook meer grip krijgen op de besteding van publieke middelen.

‘Wie betaalt, bepaalt’, zo luidt het gezegde. Maar over de besteding van onze belastinggelden hebben wij slechts zeer indirect zeggenschap. En in veel gevallen is het goed dat over complexe besluiten ook op een hoog niveau en met enige afstand tot allerlei belanghebbenden besluiten worden genomen. Maar er zijn ook gevallen waar een andere weg mogelijk is. Een prachtig voorbeeld vormen de investeringen in leefbaarheid die we met elkaar doen. Tot op heden hebben vooral overheden en woningcorporaties zeggenschap over die bestedingen. Minister van wonen Ella Vogelaar is bekend geworden met haar wijkaanpak, waarbij zij in hoge mate de verdeling van het geld stuurde. Dat kan ook anders. Er zijn sinds het einde van de jaren negentig ook woningcorporaties die experimenteren met Verenigingen van wikeigenaren, naar analogie van de Verenigingen van (huis)eigenaren (vve’s). Zij gaven deze verenigingen zeggenschap over ‘leefbaarheidsbudgetten’ en lieten hen zo meebeslissen in het te voeren wijkbeleid.⁹

Deze buurtbudgetten kunnen op tal van terreinen een functie vervullen bij beslissingen in een kleinschalige omgeving. Daarbij maakt het niet uit of het gaat om wijkbeheer, speeltuinen, de bestemming van gebouwen, de organisatie van thuiszorg en -ondersteuning of de begeleiding van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

Buurtbudgetten kunnen gevormd worden uit de budgetten van gemeenten en corporaties. Het is goed wanneer ambtenaren en maatschappelijke professionals samen met burgers besluiten over de besteding daarvan. Op sommige plaatsen is daarnaast al geëxperimenteerd met participatie in buurtbudgetten door het kopen van aandelen. In een kwetsbare wijk kunnen bewoners er veel baat bij hebben als in een leegstaand winkelpand niet de eerste de beste belwinkel wordt gehuisvest, maar een lokale ambachtsman of een wijkbibliotheek. Ook in krimpgebieden is het voor bewoners vaak zeer relevant hoe leegstaande gebouwen opnieuw in gebruik genomen worden. Soms duurt het even voordat de meest wenselijke optie gevonden is. De overbrugging en leegstand kosten geld. Wanneer er niet genoeg middelen voorhanden zijn, kunnen gemeenten, maatschappelijke organisaties en bewoners de handen ineenslaan in de vorming van buurtbudgetten.

Buurtbudgetten kunnen pas een interessante praktijk worden wanneer we landelijk de juridische en financiële ruimte scheppen. Dat betekent: genoeg geld en, binnen afgebakende kaders, ruimte in de regelgeving voor gemeenten en instellingen als woningcorporaties om dergelijke constructies aan te gaan.

Ruimte voor coöperaties

Het is mooi wanneer mensen zich aan elkaar verbinden in een kleinschalige omgeving. Juist in die context kunnen mensen veel voor elkaar betekenen. Dit vraagt wel om nieuwe verbindingen en aansluiting bij nieuwe vormen waarop burgers zich verenigen.

Te vaak gaan we ervan uit dat burgers zich nog steeds structureel verbinden aan instituties. Geregeld klinken pleidooien dat maatschappelijke organisaties weer een verenigingsstructuur moeten krijgen en dat alle huurders het recht krijgen daar lid van te worden.¹⁰ De praktijk wijst echter uit dat mensen zich over het algemeen niet meer op die manier inzetten voor elkaar. Mensen organiseren zich in een netwerksamenleving veel meer op basis van tijdelijkheid en informele netwerken. Het is de kunst om als oudere instituties aan te sluiten bij de nieuwe verbindingen die burgers met elkaar leggen.

Op verschillende plekken wordt onderzocht welke betekenis het model van de coöperatieve vereniging op dit terrein kan spelen. Voorbeelden daarvan treffen we aan in de wereld van de woningbouw en de wereld van de zorg.

In de volkshuisvesting staat het coöperatieve model al enige tijd onder de aandacht. Zo begeleidde het innovatienetwerk Platform31 de afgelopen jaren verschillende woningcorporaties bij de oprichting van wooncoöperaties. Woningcorporaties verkopen woningen aan deze coöperaties, waarvan de bewoners aandeelhouder worden. Dat biedt een interessant alternatief tussen huren en kopen. De bewoner krijgt een commercieel eigen belang bij het onderhouden van de woningen en de buurt. Tegelijkertijd is er de mogelijkheid om op buurtniveau de krachten te bundelen voor professioneel beheer. De bewoners participeren in de coöperatie zolang zij bewoners zijn en in die zin een direct belang hebben.¹¹ Op aandringen van PvdA-senator Adri Duivesteijn heeft de regering zich voorgenomen de wet aan te passen om de oprichting van dergelijke wooncoöperaties beter mogelijk te maken.¹²

Ook in de zorg is het interessant om de mogelijkheden van de coöperatieve structuur verder te verkennen. De grote zorgverzekeringen in ons land hebben formeel een coöperatieve structuur, maar in de praktijk is dit dode letter. Op verzoek van ChristenUnie-Tweede Kamerlid Carla Dik-Faber gaat de regering met de zorgverzekeraars in gesprek over mogelijkheden om het coöperatieve samenwerkingsmodel daadwerkelijk toe te passen. Interessant zijn ook kleinschalige voorbeelden van coöperaties in aanvulling op de grotere instituties. Zo is in 2005 in de Brabantse gemeente Hoogeloon een zorgcoöperatie opgericht voor het behoud en de ontwikkelingen van zorgdiensten en -faciliteiten in dat dorp.¹³

Zowel op het gebied van het wonen als de zorg worden coöperaties gevormd aan de randen van de grote instituties, maar ze hebben mogelijk veel betekenis voor de toekomst. Het is van belang dat de landelijke politiek de uitdaging aangaat om in de nationale wetgeving meer ruimte te bieden aan nieuwe vormen van coöperatief organiseren.

Ruimte voor de professional

Het recht op verantwoordelijkheid kan dus vorm krijgen door een *lokalisering van de zeggenschap*, een *uitdaagrecht*, een *recht op regie* en *ruimte voor coöperaties*. Daaraan voegen we, ten slotte, een vijfde punt toe: *ruimte voor de professional*. Het is belangrijk dat binnen publieke organen en maatschappelijke organisaties zelf ruimte ontstaat voor vrijheid en verantwoordelijkheid van mensen. De handelingsruimte van de mensen van de praktijk – zorgverleners, welzijnswerkers, buurtagenten, enzovoorts – is sterk onder druk komen te staan. Controledrang en efficiëntiedenken hebben de positie van beroepskrachten behoorlijk uitgehold. Dat gaat ten koste van de kwaliteit van het geleverde werk, de geleverde zorg en publieke diensten. Met andere woorden: het is tijd voor een herwaardering van beroepseer.

Meer zeggenschap voor professionals is van belang in het nieuwe samenwerken van verschillende partijen in de samenleving. De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid heeft onlangs gewezen op het belang van wat zij noemt ‘frontlijnwerkers’: de welzijnswerker, buurtconciërge of buurtagent, of de nieuwe participatiemakelaars en wijkmanagers. ‘Het zijn mensen die met naam en toenaam bekend zijn: in Schiemond is het wijkagent Dirk, in Gouda participatieambtenaar John, in Bolsward milieuman Job, in Midden-Drenthe welzijnswerkster Albertje.’¹⁴ Deze mensen zijn belangrijke makelaars van de coöperatiemaatschappij.

Interessant in dit kader is het experiment ‘regelarme zorg’, dat in 2012 gestart werd. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport bood aan instellingen de gelegenheid om te onderzoeken hoe minder regels kunnen zorgen voor betere contacten tussen zorgverlener en cliënt. Het experiment lijkt een succes, niet zozeer door een vermindering van administratieve en financiële lasten, als wel omdat de regelarme zorg leidt tot meer maatwerk tot tevredenheid van professionals en cliënten.

Uiteindelijk draait deze insteek om vertrouwen, zowel van de kant van de overheid als van de kant van de burgers. Burgers moeten professionals niet wantrouwig als bureaucraten zien en overheden moeten professionals niet wantrouwig als geldverslinders zien. Dat vertrouwen kan ontstaan als de overheid professionals meer handelingsruimte geeft. Dan kunnen ze in samenspel en samenspraak met burgers werken aan sociale vraagstukken.¹⁵

Bescheiden bestuur

In de coöperatiemaatschappij is er ruimte voor mensen en de verschillende maatschappelijke verbanden om hun verantwoordelijkheden te dragen. Dit vraagt om een andere rol van de overheid, die de samenleving in de twintigste eeuw langzaam maar zeker heeft overwoekerd met haar zorgbureaucratie. Die rol moet minder verzorgend zijn en meer faciliterend en dienstbaar. Als bewaarder van het recht zal de overheid bij publieke voorzieningen een rol blijven spelen. De vraag is hoe het openbaar bestuur betrokken, maar ook bescheiden kan zijn.

In dit hoofdstuk zoeken we vanuit de christelijk-sociale traditie naar de invulling van een bescheiden bestuur. Die bescheidenheid staat of valt bij het loslaten van een maakbaarheidsidee en erkenning van de waardevolle veelkleurigheid van de samenleving.

Bescheiden bestuur: een cultuuromslag

De overheid heeft de neiging gulzig te zijn en de werkelijkheid te willen beheersen en te vatten in blauwdrukken, waarin de gelijke behandeling van burgers wel erg strikt wordt opgevat. Deze neigingen staan de coöperatiemaatschappij in de weg. De overheid zal deze gewoonten moeten afleren en een andere houding moeten aanleren, maar dit zal een lange zoektocht zijn. Deze verandering vraagt niet alleen om minder of andersoortige regels. De uitdijende overheid met zijn maakbaarheidsobsessie is vooral ook een cultureel probleem.

De benodigde cultuuromslag begint bij de erkenning dat de werkelijkheid niet maakbaar is. Het sturend vermogen van de overheid is beperkt. De samenleving is te complex om vanuit een centrum te besturen. Vanuit de christelijk-sociale traditie is dat punt steeds ingebracht en in herinnering geroepen. Het is niet de taak van de overheid om alle persoonlijke en maatschappelijke vraagstukken op te lossen.

Spreeken over de overheid als een verzorgingsstaat is tegen die achtergrond ook problematisch. Dat schept een beeld van een overheid die ons verzekert tegen onheil van 'de wieg tot het graf', om een beroemde uitdrukking van Winston Churchill te gebruiken.¹ Terecht hebben christelijk-sociale denkers zich in de jaren vijftig en zestig sterk tegen deze pretentie verzet.

We moeten leren dat falen bij de werkelijkheid hoort. We dienen te erkennen

dat het volmaakte niet in ons bereik ligt. Dat is een enorme uitdaging voor onze samenleving: zowel voor bestuurders, volksvertegenwoordigers, opinie-makers, als kiezers. Er zullen altijd problemen, vergissingen, misstanden en tragiek zijn. In de christelijke traditie spreken we in dat verband over erkenning van de 'gebrokenheid' van deze wereld. Gebrokenheid erkennen is niet hetzelfde als vervallen in cynisme of fatalisme. We kunnen met veel enthousiasme en inzet blijven werken aan het goede voor mensen en gemeenschappen, terwijl we wel accepteren dat daarin soms grote fouten en misstanden zullen plaatsvinden. Pogingen om de tragiek te beheersen zullen slechts op frustratie uitlopen. Dat besef zal steeds weer in herinnering geroepen moeten worden.

Pas als we het beheersingsdenken loslaten ontstaat er meer ruimte voor initiatieven van onderop. Natuurlijk dient het politieke bestuur kaders te stellen en wetten te maken. Maar politici en beleidsmakers moeten leren niet te dicteren hoe de werkwijze van professionals moet zijn, hoe samenwerkingsverbanden eruit moeten zien. Dat vraagt afstand nemen van de het new public managementsdenken met zijn prestatiebeoordelingen, targets en kwantificeerbare doelstellingen. Dat is een doorgeschoten efficiency- en controlebenadering.

In de kleinschalige coöperatieve samenwerkingsverbanden is toezicht veel vaker direct aanwezig. Professionals zijn steeds vaker onderdeel van een gemeenschap die aan sociale problematiek werkt. Daarin is vertrouwen het uitgangspunt. Controle is goed, maar vertrouwen vaak beter. Waar het gegeven wordt, wordt vertrouwen vaak ook waargemaakt.²

De culturele omslag vraagt ook een afscheid van het rigide gelijkheidsdenken en meer waardering voor het verschil. We hebben een pluriforme samenleving, met een veelzijdig potentieel. Gelijkheid tot op zekere hoogte is goed en wenselijk, maar we moeten de samenleving niet helemaal glad willen strijken. De kracht van de samenleving zit juist in haar veelkleurigheid. Niet voor niets haalden we eerder Thomas van Aquino al aan: de samenleving bestaat alleen in meervoud.

Ruimte voor verschil betekent ook ruimte voor verschillende overtuigingen die mensen hebben. Mensen kunnen zich pas onderdeel voelen van een samenleving als ze zich mogen ontplooiën naar hun overtuiging – als humanist, protestant, katholiek, moslim, enzovoorts. Binnen de grenzen van de rechtsstaat moet er maximaal ruimte zijn voor mensen om hun overtuigingen een plek te geven wanneer zij zoeken naar oplossingen voor persoonlijke of maatschappelijke vraagstukken.³ Al is onze samenleving institutioneel in hoge mate ontzuild, maatschappelijke initiatieven worden nog steeds in veel gevallen genomen door mensen met een gedeelde levensbeschouwing en inspiratie.⁴ Dat maakt het maatschappelijk initiatief ook krachtig.

Verschillende maatschappelijke kringen hebben ook hun eigen doelen. Mensen en gemeenschappen mogen hun eigen visie op het goede leven najagen. Zij zijn er niet primair om de BV Nederland te dienen.

Ombudsman voor bescheiden bestuur

Gulzig bestuur voorkomen is een van de grote uitdagingen van deze tijd. Op allerlei plekken zuchten burgers, burgerinitiatieven, maatschappelijke organisaties en ondernemingen nog steeds onder de regelreflex en controlezucht van de overheid. Het zou goed zijn als er een institutionele ‘waakhond’ komt die deze klachten kan verwoorden en de overheid kan manen tot bescheiden bestuur.

Het parlement is natuurlijk primair aangewezen als controleur van de uitvoerende overheid. Dat geldt op lokaal niveau ook voor de gemeenteraad. Het probleem is echter dat ons hele politieke bestel lijdt aan die gulzigheid. De volksvertegenwoordiging is daarom niet als enige te belasten om te waken voor gulzig bestuur. Ze kan daarbij wel wat hulp gebruiken.

De Nationale Ombudsman is de meest geschikte instantie om deze rol op zich te nemen. Deze instantie is in 1982 door de rijksoverheid ingesteld. De taak van Nationale Ombudsman is in de grondwet verankerd. Hij verricht onderzoek naar ‘bestuursorganen van het Rijk en van andere bij of krachtens de wet aangewezen bestuursorganen’.⁵ In de wet zijn de taken van de ombudsman nader omschreven. Daarin staat dat die naar aanleiding van klachten van burgers of uit eigen beweging een onderzoek kan instellen naar de wijze waarop een bestuursorgaan zich heeft gedragen en op basis daarvan beoordeelt of het bestuursorgaan zich al dan niet ‘behoorlijk’ heeft gedragen. De ombudsman heeft veel mogelijkheden om bestuursorganen mee te laten werken aan onderzoek, maar geen macht om gedrag van bestuursorganen af te dwingen. Daarin moet hij het hebben van zijn gezag.⁶

De opdracht aan de Nationale ombudsman om de behoorlijkheid van het overheidsbestuur te toetsen zou kunnen worden aangevuld met de opdracht om ook de bescheidenheid van het overheidsbestuur te beoordelen. In de uitwerking van de kernwaarden van behoorlijk bestuur noemt de ombudsman nu al zelf nadrukkelijk ook het ‘luisteren naar de burger’ en het ‘bevorderen van actieve deelname van de burger’. En in zijn uitingen heeft Alex Brenninkmeijer, de Nationale Ombudsman tot januari 2014, zich veelvuldig uitgelaten over de dreiging van gulzig bestuur, ook in de context van het spreken over de participatiesamenleving. Vlak voor zijn vertrek waarschuwde hij: ‘Burgerparticipatie mag geen leugenachtig woord worden en als schaamlap worden gebruikt voor autoritair beleid’.⁷

De rol van de Nationale Ombudsman zou versterkt moeten worden door deze in de wet te verankeren. Zo kunnen de klachten van burgers over overwoekerend overheidsbeleid gericht behandeld worden en worden verzameld. En zo kan de politiek zich periodiek een spiegel laten voorhouden. Een bescheiden bestuur ontstaat niet vanzelf, maar vraagt continue reflectie.

Publieke gerechtigheid

In de coöperatiemaatschappij is het belangrijk dat we zo scherp mogelijk definiëren wat de kerntaak van de overheid is en waar de grenzen liggen. Dat is geen eenvoudige opgave. Taak en grenzen zijn lang niet altijd helder en vragen om een continue afweging. Dat moeten we onder ogen zien en benoemen. Dat gezegd hebbende is het belangrijk om te zoeken naar de *kern*verantwoordelijkheid van de overheid. Die ligt in het streven naar publieke gerechtigheid, zoals het omschreven is in het christelijk-sociaal denken.

De overheid heeft primair een juridische roeping. Ze handhaaft de orde en het recht. Dat betekent niet dat de overheid zich buiten het domein van het recht opstelt als nachtwaker, zoals het klassieke liberalisme leert. De overheid heeft een belangrijke taak in de organisatie van de solidariteit vanuit haar eigen verantwoordelijkheid.

Volgens Abraham Kuyper heeft de overheid de taak het kwetsbare binnen de samenleving 'tegen misbruik van overmacht te beveiligen'. Dit impliceert een tweetal zaken. In de eerste plaats moet de overheid zich bezighouden met de noden in de samenleving en niet met allerlei wensen. In de tweede plaats heeft ze primair een waarborgende functie. De overheid zal wat minder vaak *zelf* zorgen voor solidariteit, maar veeleer de rol van een scheidsrechter en spelverdeler op zich nemen die ervoor waakt *dat* er solidariteit in een samenleving is.

Kuyper stelde ook dat de overheid waar nodig 'eerbiediging van grenzen' tussen maatschappelijk kringen dient af te dwingen. Want niet alleen de overheid kan de samenleving overwoekeren, die dreiging gaat ook van andere maatschappelijke verbanden uit. Zo hebben we in de recente geschiedenis gezien dat de internationale markt een enorme invloed heeft gekregen op onze samenleving. De invloed van multinationale ondernemingen kan zo groot zijn dat mensen, gemeenschappen, organisaties en overheden in Nederland niet meer tot hun bestemming komen.

Om een concreet voorbeeld te geven: in verschillende sectoren bestond regelgeving tegen het belonen van bestuurders van maatschappelijke organisaties. Die regelgeving voorkwam dat de marktlogica binnen zou dringen in deze besturen en verankerde hun maatschappelijke roeping. Maar in de jaren negentig is de overheid daar bewust vanaf gestapt. Binnen vele maatschappelijke organisaties hebben vrijwilligers plaatsgemaakt voor marktconform beloonde bestuurders. Het publieke ongenoegen daarover is op zijn plaats. De marktinvloed staat haaks op de eigen aard van deze organisaties.

Dat alles is dus iets anders dan een overheid die terugtreedt tot een rol als nachtwaker. Terugtreeden is in strijd met haar taak om recht te doen en zorg te dragen voor sociale rechtvaardigheid. Ook daarom moeten we oppassen met het mantra 'meer samenleving, minder overheid'.

Laagdrempelige overheidsgebouwen

De coöperatiemaatschappij vraagt om een toegankelijk lokaal bestuur. Dat vergt niet alleen iets van de organisatie en het personeel, maar ook van de gebouwen van waaruit zij werken.

Architectuur weerspiegelt de cultuur. Onze steden en dorpen kennen grote glazen gebouwen, die transparantie moeten uitstralen. Soms moeten de overheidsgebouwen de competitieve kracht en zelfverzekerdheid van een stad of dorp verbeelden. De gemeente Rotterdam, bijvoorbeeld, huist tegenwoordig in 'De Rotterdam' – de naam straalt al van trots. Het gebouw op de Wilhelminapier is 44 verdiepingen hoog en heeft een totaaloppervlak van 160.000 vierkante meter.

Hoe prachtig deze gebouwen ook zijn, het geeft een vreemde indruk wanneer 'participatiebeleid' geschreven of uitgevoerd wordt vanuit de dertigste verdieping van dit soort ondoordringbare vestingen. Dat staat in geen verhouding tot de ambitie: samen met burgers werken aan sociaal beleid en maatschappelijke vraagstukken. We zouden de ivoren torens toch gaan verlaten?

Het is daarom aan te bevelen dat de architectuur van publieke ruimten, overheidsgebouwen en andere plekken waar de 'coöperatiemaatschappij' ondersteund wordt, de cultuur van toegankelijkheid en samenwerking weerspiegelen. Dat vergt in de eerste plaats dat de ruimten daadwerkelijk toegankelijk zijn voor groepen die voor de publieke zaak werken. In de tweede plaats vraagt het wat van de hoogte van de gebouwen. Laten we zeggen, tot vier verdiepingen redden de meeste mensen het met de trap, dan houd je voet aan de grond en dat geeft een mooie maatstaf.

Dienstbare overheid

De overheid heeft een bescheiden, maar wel belangrijke rol in de dienst aan de samenleving. De christelijk-sociale ordeningsprincipes van soevereiniteit en subsidiariteit kunnen helpen vorm te geven aan die dienstbaarheid. Zonder deze principes bij name te noemen, geven verschillende adviesorganen ons aanwijzingen hoe dat kan.

Een actuele vertaling van het subsidiariteitsidee kwam van de Raad voor het Openbaar Bestuur in zijn rapport *Loslaten in vertrouwen*. Subsidiariteit houdt in dat de overheid bij maatschappelijke vraagstukken altijd in eerste instantie waardeert wat maatschappelijke verbanden aan oplossend vermogen in zich dragen. De overheid heeft een subsidiaire taak: aanvullend, ondersteunend en dienstbaar. Ze handelt vanuit een bepaalde terughoudendheid. Vanuit diezelfde gedachte spreekt de ROB van een ‘overheidsparticipatietrap’:

‘De omslag begint door ervan uit te gaan dat wat nodig is in de eerste plaats groeit in de samenleving en haar gemeenschappen. Daarop volgend ontstaat vanuit die samenleving mogelijk de behoefte aan ondersteuning vanuit de overheid. Het particuliere initiatief is leidend en daarbij moet worden geëxpliciteerd welke rol de overheid moet of wenst te spelen. Om te helpen in het kiezen van de passende rol introduceert de Raad in dit advies de overheidsparticipatietrap met vijf treden: loslaten, faciliteren, stimuleren, regisseren, reguleren.’⁸

Het rapport zet, met andere woorden, in op een benadering van maatschappelijke vraagstukken, waarbij eerst gekeken wordt wat burgers en hun verbanden kunnen doen. Het wil daarom af van het spreken over ‘burgerparticipatie’, en spreekt liever over ‘overheidsparticipatie’ aan de samenleving. Die overheidsparticipatie dient te verlopen via een trap van vijf treden, beginnend bij facilitering en eindigend bij regulering. Dit is een goed uitgangspunt voor overheids-optreden.

Maar het subsidiariteitsidee en de participatietrap kennen een valkuil. Dat brengt ons bij de aanvullende inzet van het ordeningsprincipe van soevereiniteit in eigen kring. Protestantse denkers hebben erop gewezen dat de overheid geneigd is om door te slaan in het ondersteunen van de samenleving en deze op die manier te overwoekeren. Dat is ook de kritiek geweest van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling op het idee van de ‘overheidsparticipatietrap’. De RMO waarschuwt voor de ‘participatievalkuil’ die voortkomt uit de hiërarchische benadering van de overheid en samenleving van de ROB:

'De parlementaire democratie valt niet te begrijpen als een institutie gebaseerd op verticale, hiërarchische gezagsverhoudingen. De rechterlijke macht staat evenmin verticaal hiërarchisch tegenover de samenleving, maar is veeleer een zelfstandige institutie die niet in termen van verticaal en horizontaal valt te classificeren. Het beeld van een verticale overheid die zich beter tot de horizontale samenleving moet gaan verhouden, impliceert dat overheid en samenleving elkaar meer moeten naderen op punten waar dat eigenlijk niet aan de orde is. Het botst enerzijds met het uitgangspunt van rechtsstatelijkheid dat aan de staat een aantal onvervreemdbare taken toekent (rechtspraak, wetgeving, zwaarmacht) en anderzijds met het uitgangspunt dat maatschappelijk initiatief vooral veelkleurig en gevarieerd moet zijn en zich niet te veel moet of zal voegen naar beleidsdoelstellingen.'⁹

Dit is precies het punt van het neocalvinistische soevereiniteitsdenken. De samenleving wordt gevormd door gelijkwaardige maatschappelijke verbanden. Daarin heeft de overheid een eigen rol. Kuyper en Dooyeweerd hebben benadrukt dat die rol primair ligt op het vlak van recht en publieke gerechtigheid. In de dynamiek tussen verschillende kringen vervult zij vooral de rol van scheidsrechter. De overheid is er voor 'de organisatie van de afstemming'.¹⁰

In de organisatie van de afstemming is er blijvend ruimte voor een sterk publiek vangnet. Dat is ook nodig, gezien de beperkte draagkracht van mensen en maatschappelijke verbanden. En velen hechten daar ook sterke waarde aan. Het is daarbij belangrijk dat de overheid op het gebied van publieke voorzieningen optreedt als spelverdeler. Wanneer burgers behoefte hebben aan voorzieningen, stroomlijnt en faciliteert de overheid dat proces, bijvoorbeeld door het heffen van belastingen. Met die belastingopbrengsten wordt het werk van maatschappelijke verbanden, organisaties en initiatieven ondersteund. In de coöperatiemaatschappij kan de overheid maatschappelijke initiatieven ook ondersteunen door verbindend op te treden. Hier ligt immers een belangrijke uitdaging in de netwerksamenleving, ook gelet op het gevaar van uitsluiting van mensen en groepen.

Zo kan de overheid betrokken, maar bescheiden blijven. Om publieke voorzieningen algemeen en toegankelijk te houden, blijft de overheid een rol spelen als spelverdeler, scheidsrechter en waarborg, maar niet meer zozeer als verzorger.

De weg van geleidelijkheid

Werken aan een bescheiden en dienstbare overheid vraagt tijd en een alerte politieke houding. Er is geen aan- en uitknop voor bestuurlijke gulzigheid. Er bestaat ook geen blauwdruk van wat de overheid wel en niet moet doen. Zoals

we hebben betoogd in het zesde hoofdstuk kent ook het christelijk-sociale denken wat dat betreft een grote flexibiliteit in de praktijk.

We leren deze les ook uit de periode van privatisering. In de jaren tachtig en negentig is vrij massief ingezet op de verzelfstandiging van overheidsdiensten en de commercialisering van maatschappelijke organisaties. Een parlementaire enquêtecommissie onder leiding van senator Roel Kuiper heeft gewezen op de ondoordachtheid waarmee deze belangrijke hervormingsprocessen in de praktijk zijn gebracht.¹¹ Leren van privatiseringen betekent inzetten op geleidelijkheid.

In de actuele discussie over de participatiesamenleving staan grote belangen op het spel. Het is belangrijk om steeds de tijd te nemen om na te gaan of de weg die we volgen de goede richting is. Wie overhaast doorloopt kan er op een bepaald moment achter komen dat hij een verkeerde afslag genomen heeft. Ook als we de druk op de overheidsbegrotingen in acht nemen, dan geldt: haastige spoed is zelden goed. Wanneer we moeten omkeren op onze weg, blijkt onze haast ons vooral verder van ons doel verwijderd te hebben.

Het is een politieke verantwoordelijkheid om, met oog voor de publieke belangen en de kracht van de samenleving, zorgvuldig te zoeken naar mogelijkheden voor 'meer samenleving'. Het is van belang om aan te sluiten bij de vormen en de vitaliteit van de maatschappelijke participatie van vandaag. Al te snel worden echter utopische voorstellingen gemaakt van de mogelijkheden van meer directe solidariteit. De kans is dan groot dat beleid wordt gebaseerd op een luchtbel.

Geleidelijkheid is ook van bijzonder groot belang voor het maatschappelijk draagvlak voor hervormingen. Wanneer burgers de door politici ingeslagen weg niet meer vertrouwen, dan kunnen zij via de democratische weg de politiek doen terugkeren op haar schreden. Daarom is het belangrijk het maatschappelijk debat zorgvuldig te voeren en mensen ook het vertrouwen te geven dat zorgvuldigheid betracht wordt.

Ruimte voor verbondenheid

In de vorige hoofdstukken hebben we geschetst hoe overheid en samenleving samen aan de organisatie van solidariteit kunnen werken. Ten slotte hebben we om te komen tot een vitale samenleving nog wel wat sociale en morele conditietraining te doen. Daarover gaat dit laatste hoofdstuk.

Christelijk-sociale politici hebben een belangrijke bijdrage te leveren in het spreken over verbondenheid in de samenleving. Het is goed om dat vanuit een positieve grondtoon te doen. Een eenzijdig moreel appel op de burger of een eenzijdige inzet op burgerplichten kan ook demotiverend werken. Het is beter te spreken over het belang van wederkerigheid in relaties – tussen burgers onderling en tussen burgers en maatschappelijke en overheidsorganen. Zo sluiten we aan bij de realiteit van onderlinge afhankelijkheid en de kracht die er ligt in onze onderlinge verbondenheid.

Rust als herstelprogramma voor vitaliteit

In het tweede hoofdstuk van dit boek hebben we laten zien dat er mythische voorstellingen rondgaan over de vitaliteit en energie van de samenleving. Vertrouwen in de kracht van burgers is goed, maar de energievoorraad van mensen en maatschappelijke verbanden is beperkt. Op signalen van een oververmoeide samenleving wordt in de politiek nauwelijks gereageerd. Dat moet anders. Politieke aandacht voor rust en ontspanning is nodig. De samenleving heeft rust nodig om op te laden en vitaal te blijven.

Energie moet regelmatig opgebouwd worden. Ritmes van werk en rust, activiteit en passiviteit, zijn van groot belang.¹ Deze vorm van menselijke beperktheid en kwetsbaarheid lijkt een taboe. Dat dient doorbroken te worden. Mensen zijn gebaat bij tijd, rust en ruimte voor bezinning op de vraag hoe zij zich verhouden ten opzichte van de samenleving en op welke manier zij daarin willen participeren. Rust en ontspanning mogen meer intrinsieke waarden worden in onze cultuur. We zijn niet geroepen om de BV Nederland draaiend te houden en dus continu meer te presteren, te consumeren en te participeren. Rust en ontspanning vormen belangrijke voorwaarden voor het goede leven. Wat meer lege tijd in onze efficiënte maatschappij kan daarom geen kwaad.

Vanuit dit perspectief verdienen de pleidooien voor meer participatie van burgers in het maatschappelijk organiseren een kritische repliek. De vierentwintig-uurs-economie, het afscheid van de zondagsrust, de vele excellentieprogramma's, maar ook de enthousiaste beleidsinzet op burgerparticipatie dragen allemaal bij aan de overhaaste samenleving. Wanneer is het genoeg? Op deze manier wordt het sociale kapitaal snel opgestookt. Om de duurzaamheid van dat kapitaal te borgen zijn rust en ontspanning nodig. We moeten leren tevreden te zijn.

In dit kader zal ook de druk op de arbeidsparticipatie verlaagd moeten worden. Te weinig wordt onderkend dat 'arbeidsparticipatie' en 'burgerparticipatie' communicerende vaten zijn. Hier is het overheidsbeleid tegenstrijdig. In de afgelopen decennia is sterk ingezet op een verhoging van de arbeidsparticipatie: langer doorwerken, meer tweeverdieners en vrouwen het liefst fulltime op de arbeidsmarkt. Mensen hebben echter tijd nodig om vorm te geven aan hun maatschappelijke betrokkenheid. Een discussie is nodig over een ander soort arbeidsparticipatie, waarin meer ruimte is voor combinaties met andersoortige participatie aan de samenleving.²

Recht en plicht

Een samenleving kan pas sociaal kapitaal accumuleren wanneer er ruimte is voor rust. Maar daarmee zijn we er nog niet. De coöperatiemaatschappij vormt zich niet vanzelf. We moeten opnieuw leren ons solidariteitspotentieel aan te boren. Dat vraagt om een andere benadering van burgerschap, waarin rechten en plichten in evenwicht zijn.

Dat evenwicht luistert nauw. Mensen dragen verantwoordelijkheden voor zichzelf, elkaar en de samenleving. Die notie verdient een plek in ons denken en spreken. Het is daarom goed dat er naast burgerrechten meer aandacht is gekomen voor burgerplichten. We zien dat terug in de nationale wetgeving en veel gemeentelijke beleid. Termen als participatieplicht, mantelzorgplicht en tegenprestaties krijgen daarin een prominente plek.

Ook maatschappelijke organisaties hebben steeds meer aandacht voor de plichten van betrokkenen bij hun werk. Een bekend voorbeeld kwam van de zorginstelling Vierstroom, een grote ouderenzorgverlener in de Randstad. De zorginstelling kwam in het nieuws vanwege een experiment onder de noemer 'netwerkparticipatie'. Daarin werd een moreel beroep gedaan op mensen uit de omgeving van nieuwe cliënten om als vrijwilliger mee vorm te geven aan de zorg. Deze vrijwilligers helpen dan ten minste vier uur per maand om koffie te schenken, spelletjes te doen, te wandelen of te koken.³

Sommigen wijzen deze ontwikkeling stellig af. De Socialistische Partij verzocht de regering de Vierstroom zelfs te dwingen een einde te maken aan deze mantelzorgplicht.⁴ Ook de mantelzorgvereniging Mezzo is erg kritisch

over deze gedachte. Mensen doen aan mantelzorg omdat ze dat zelf willen, verplichten heeft een averechts effect, zo betoogt de vereniging.⁵

Deze kritiek is niet geheel terecht. In het verleden was er te weinig oog voor onze verantwoordelijkheden in de samenleving en die hernieuwde aandacht is op zijn plaats. Het is daarbij wel belangrijk dat er evenwicht is in ons spreken over burgerplichten en burgerrechten, over burgerkracht en burgermacht.⁶ Een inzet op verantwoordelijk burgerschap, zoals de ChristenUnie in haar verkiezingsprogramma voorstaat, is goed mits deze burgerplichten verbonden worden aan burgerrechten. Beide elementen dienen een plek te hebben in ons spreken over burgers. Een goed voorbeeld daarvan vormt een van de eerste versies van onze grondwet, de staatsregeling uit 1798. Naast het omschrijven van burgerrechten werd daarin alle Nederlanders voorgehouden: ‘Doe aan anderen, ten allen tijde, zoo veel goeds, als gij, in gelijke omstandigheden, van hun zoudt wenschen te ontvangen.’⁷

Maatschappelijke stage

Samenleven en samenwerken gaan niet vanzelf: we hebben het hier over een ambacht, een kunst.⁸ Een systeem van solidariteit gebaseerd op samenspel vergt veel van de vermogens van mensen. Dat vraagt om oefenplaatsen waar we vaardigheden kunnen opdoen. Waar we kunnen oefenen in onderlinge betrokkenheid. Waar we leren hoe we om kunnen gaan met onze wederzijdse afhankelijkheid en verbondenheid.⁹

Vroeger hadden we een oefenplaats in de kerk en kerkelijke gemeenschap. Met de secularisatie is die plaats voor velen niet meer voorhanden. Ook de maatschappelijke verenigingen zijn door de ontzuiling en verstatelijking onder druk komen te staan. We moeten dus nieuwe oefenplaatsen creëren. Een goede nieuwe plek hiervoor vormt de maatschappelijke stage. Vanaf september 2011 waren alle leerlingen in het voortgezet onderwijs verplicht een dergelijke stage van minimaal dertig uur te volgen. Het gaat daarbij om vrijwilligerswerk, bijvoorbeeld bij een vereniging of een maatschappelijke onderneming of buiten georganiseerd verband, bijvoorbeeld door hulp aan een oudere buurvrouw. In de toelichting op het voorstel om te komen tot een maatschappelijke stage schreef CDA-staatssecretaris Marja van Bijsterveldt: ‘Al een aantal jaren geven burgers aan dat de manier waarop mensen met elkaar omgaan een belangrijk maatschappelijk probleem is. Er is nadrukkelijk behoefte aan meer sociale samenhang. Goed onderwijs bereidt leerlingen voor op hun rol in en bijdrage aan de samenleving.’

Onderzoek onderbouwde deze stelling. Met name in de Verenigde Staten draaiden al veel langer succesvolle *service learning*-programma's.¹⁰ Het kabinet Rutte-II besloot echter uit financiële overwegingen de maatschappelijke stages stop te zetten.¹¹ Dat is een onbegrijpelijk besluit geliet op het bewezen effect van deze stages en het belang dat het kabinet hecht aan de participatiesamenleving. De stage kost het rijk ruim vijftig miljoen per jaar. Dat lijkt veel, maar het gaat om 0,02 procent van de totale rijksbegroting. Alleen al in de zorg gaat meer dan duizend keer zoveel geld om. En het is niet onwaarschijnlijk dat de stages in de toekomst met iets minder geld kunnen worden georganiseerd.

De regering verwacht veel te kunnen bezuinigen door een vergroting van de verantwoordelijkheden van burgers. Het schrappen van de maatschappelijke stage is een voorbeeld bij uitstek van het Engelse gezegde *penny wise, pound foolish*. Tegen de achtergrond van het streven om burgers meer verantwoordelijkheid te geven in de samenleving is het verstandiger om de maatschappelijke stage niet alleen te behouden, maar zelfs uit te bouwen.

Publieke moraal van verbondenheid

Een nieuw evenwicht in het spreken over burgerrechten en burgerplichten vraagt om een nieuwe morele taal. Dat moet een morele taal zijn die recht doet aan het besef van intrinsieke verbondenheid van mensen. Het is belangrijk dat we die taal vinden, anders blijft het spreken over rechten en plichten vooral instrumenteel. De christelijk-sociale traditie biedt daartoe uitgangspunten. Zij heeft altijd benadrukt dat goed samenleven een morele, soms zelfs spirituele dimensie kent: een besef van de existentiële verbondenheid tussen mensen. Samenwerken aan solidariteit, ook in de eenentwintigste eeuw, vraagt om een ethiek van verbondenheid.

Deze ethiek van verbondenheid stoelt op de realiteit van onze menselijke conditie, zoals beschreven in hoofdstuk zes. Mensen zijn wederzijds afhankelijk van elkaar. Niemand redt zich geheel zelfstandig. In de netwerksamenleving en door de globalisering nemen de afhankelijkheidsrelaties zelfs toe. We zijn elkaar 'gegeven om samen te leven', zo schreven we eerder. De mens is een relationeel wezen en door naar anderen om te zien komen mensen tot hun recht en staan ze in hun kracht. Besef van kwetsbaarheid gaat dus gepaard met een besef van wederzijdse afhankelijkheid en verbondenheid. We hebben elkaar nodig, we behoren samen te leven. We moeten beseffen dat we inderdaad mens-in-relatie zijn.

Het is daarbij belangrijk te beseffen dat het christelijk geloof eeuwenlang een krachtige bron van moreel kapitaal is geweest. Met de secularisatie dreigt het christelijke barmhartigheidsmotief te verdwijnen. Voor de komende tijd is het spannend om te ontdekken wat de kracht is van nieuwe vormen van bezieling. Er is ook alle reden om het christelijke barmhartigheidsmotief levend te houden en als bron van bezieling te laten gelden.¹² Maar de secularisatie is geen reden om in blinde paniek te raken over het vermogen tot solidariteit in de samenleving. Het motief van barmhartigheid zit diep in mensen verankerd. Gods 'algemene genade', om met Abraham Kuyper te spreken, is ook buiten de christelijke gemeenschap een dragende kracht. We moeten op zoek naar nieuwe woorden om het motief van verbondenheid vorm te geven.

Het is daarbij van belang om aan te sluiten bij de culturele taal van vandaag de dag.¹³ Anders klinkt een pleidooi voor moreel kapitaal slechts als een roep in de woestijn. Binnen dit kader kunnen idealen van autonomie, vrijheid, expressie en zelfontplooiing ook prima een plaats krijgen. Dat zijn prachtige idealen, mits niet ingevuld vanuit een radicale individualiteitsopvatting. Een rigide idee van autonomie, opgevat als 'de mens is zichzelf tot wetgever', is een illusie. Het gaat erom dat we een gesprek gaan voeren over hoe mensen tot hun recht en tot ontplooiing komen. Onze autonomie en vrijheid staat of valt met onze verbondenheid met anderen. We komen tot ontplooiing in onze relaties met anderen. Als we onszelf uitdrukken, doen wij dat tegenover anderen, dus in relatie met mensen.

De term wederkerigheid kan daarbij van betekenis zijn.¹⁴ Aan die term zit voor sommigen een vieze smaak. Wederkerigheid zou om zakelijke uitruilen draaien, niet om onderling omzien naar elkaar. Dat is niet helemaal terecht. Omdat mensen op zichzelf kwetsbaar zijn en baat hebben bij verbondenheid gaan eigenbelang en algemeen belang vaak hand in hand. Vele maatschappelijke initiatieven uit het verleden waren aantoonbaar mede gevoed door eigenbelang. Grootschalige investeringen in de zorg hadden te maken met bedreigingen van de volksgezondheid, die ook voor individuen een risico werden.¹⁵ Er is geen reden om daar minachtend over te spreken. Het kan juist bevrijdend werken, omdat wederkerigheid mensen uit sociale afhankelijkheid haalt of in elk geval afhankelijkheidsgevoelens vermindert.

Wederkerigheid heeft ook een belangrijke plek in nieuwe maatschappelijke initiatieven, zo hebben we laten zien in het vijfde hoofdstuk. Bij samenwerking gaat het om wederkerig nut: iedereen moet er iets aan hebben. Ik zet mijn geld, energie en talent in, omdat jij dat ook doet, en wij er beiden van profiteren.

En juist wanneer we spreken over burgerplichten kan het goed zijn om een bepaalde zakelijkheid in te brengen: we zijn nu eenmaal van elkaars inspanningen afhankelijk. Wanneer daarover duidelijke afspraken bestaan, zijn de

wederzijdse verwachtingen ook helder. Er zijn sinds kort woningcorporaties die de relatie met hun bewoners uitdrukken in termen van wederkerigheid. Goede huurders, die zich inzetten voor de leefbaarheid van de buurt, kunnen bijvoorbeeld huurverlaging krijgen.¹⁶

Het is goed te constateren dat mensen ook vandaag de dag op allerlei manieren aan elkaar verbonden zijn. Mensen werken samen op nieuwe manieren: als zorgbehoevende, familielid, buurtbewoner, professional, ambtenaar, ondernemer. En ze werken samen in nieuwe, vaak grensoverschrijdende verbanden, vanuit de wil tot goed samenwerken. Laten we deze nieuwe benadering van solidariteit voorzien van de juiste morele taal. Dat is precies wat we met het begrip coöperatiemaatschappij hebben willen doen.

Samenvatting

Probleemstelling

De manier waarop samenlevingen solidariteit organiseren verschilt. In Nederland speelt de verzorgingsstaat een grote rol. Burgers betalen belastingen en organiseren hun lotsverbondenheid en onderlinge zorg voor een belangrijk deel via de overheid en maatschappelijke organisaties.

Dit systeem van *indirecte* solidariteit kent voordelen, maar staat ook onder druk. Naast het financiële houdbaarheidsvraagstuk geeft de bureaucratie van de verzorgingsstaat weinig ruimte voor *directe* solidariteit in de vorm van de creatieve en persoonlijke inbreng van burgers.

In deze studie gaan we, vanuit christelijk-sociale waarden en tegen de achtergrond van recente maatschappelijke ontwikkelingen, in op de vraag *hoe er meer ruimte voor directe solidariteit kan ontstaan*. Daarmee formuleren we een perspectief op de gewenste verhoudingen tussen overheid, markt en samenleving in het organiseren van solidariteit. We komen tot een antwoord in vier stappen.

(1) De participatiesamenleving: een kritiek

In onze tijd wordt vaak te gemakkelijk gedacht over de vraag hoe er meer ruimte voor directe solidariteit kan ontstaan. Er is een mythe ontstaan van een vitale en zelfredzame samenleving, die barst van de energie en sociaal kapitaal. We moeten ons beter bewust worden van de grenzen van de mogelijkheden van maatschappelijke verbanden.

Bovendien heeft de overheid een haast onbedwingbare neiging tot 'gulzig bestuur', door maatschappelijke ontwikkelingen te willen beheersen, controleren en vangen in blauwdrukken. Ook de 'participerende burger' dreigt ingezet te worden als werknemer van deze BV Nederland. Er is een mentaliteitsverandering nodig in de politiek en in het openbaar bestuur.

(2) Samenleven in de eenentwintigste eeuw

Nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen geven wel aanleiding tot een bezinning op de organisatie van de solidariteit. We zien drie ingrijpende veranderingen die een belangrijke uitdaging vormen voor de bestaande overheidsbureaucratie: (a) globalisering en lokalisering, (b) individualisering en (c) de opkomst van een netwerksamenleving.

Deze ontwikkelingen hebben ook invloed op de draagkracht van burgers en hun verbanden. Die lijkt beperkter dan een eeuw geleden. Toch zien we in de context van de genoemde ontwikkelingen ook nieuwe vormen van participatie

ontstaan. Die kenmerken zich door een coöperatief karakter. Ze draaien om concreet werk, waarin wederzijdse verbondenheid en voordeel van elkaars talenten en inbreng centraal staan.

(3) Christelijk-sociale bouwstenen voor een derde weg

Bij de bezinning op solidariteit is het van belang vanuit welke waarden we vertrekken. Het christelijk-sociale denken biedt een aantal ankerpunten.

Deze denktraditie benadrukt dat mensen van elkaar afhankelijk zijn en aan elkaar verbonden. God heeft ons elkaar gegeven om samen te leven. Dat besef kan een belangrijke morele inspiratiebron vormen voor het goede samenleven. De samenleving, die mensen samen vormt, is geen ondeelbare eenheid, maar een veelkleurig geheel van maatschappelijke verbanden met eigen verantwoordelijkheden (het soevereiniteitsbeginsel).

In deze samenleving heeft de overheid een gelijkwaardige positie ten opzichte van andere verbanden. Ze heeft een eigen verantwoordelijkheid: te streven naar publieke gerechtigheid. De overheid dient de samenleving niet te overwoekeren. Vanuit haar eigen roeping dient ze andere verbanden ruimte te geven en te ondersteunen waar nodig (het subsidiariteitsbeginsel).

(4) Op weg naar een coöperatiemaatschappij

Vanuit deze christelijk-sociale waarden en tegen de achtergrond van recente maatschappelijke ontwikkelingen pleiten wij voor een coöperatiemaatschappij als ideaal.

De coöperatie is het model: een samenwerkingsverband waarin mensen hun talenten inbrengen en daarvan wederzijds profiteren. Zo ontstaat de coöperatiemaatschappij in het samenspel tussen verschillende maatschappelijke verbanden: mensen, gemeenschappen, organisaties, ondernemers én overheden. Zij hebben hun eigen verantwoordelijkheden en inbreng. In dat samenspel kunnen directe en indirecte solidariteit samengaan en elkaar versterken. Zo biedt de coöperatiemaatschappij een alternatief voor het denken in een harde tegenstelling tussen ‘verzorgingsstaat’ en ‘participatiesamenleving’. Het gaat om overheid én samenleving.

De coöperatiemaatschappij vraagt om vertrouwen in de deskundigheid van mensen. Mensen hebben in hun verschillende rollen – als familielid, buurtbewoner, professional, ondernemer, ambtenaar, enzovoorts – recht op verantwoordelijkheid en zeggenschap.

De coöperatiemaatschappij vraagt om een bescheiden overheid, die de samenleving niet overwoekert met haar regels en wensen. Een principiële afscheid van het maakbaarheidsdenken is nodig. Vanuit haar verantwoordelijkheid voor publieke gerechtigheid schept de overheid voorwaarden voor andere maatschappelijke verbanden om hun verantwoordelijkheid te kunnen realiseren.

Coöperatiemaatschappij

De coöperatiemaatschappij staat of valt bij ruimte voor mensen om zich aan elkaar te verbinden. De samenleving wordt momenteel overvraagd en heeft meer rust nodig. Het is daarnaast belangrijk dat we nieuwe woorden vinden om uit te drukken dat we wederkerig belang hebben bij onze verbondenheid. Dat is precies wat we in deze studie hebben willen doen.

Beleidssuggesties

De weg naar een coöperatiemaatschappij ligt niet vast, maar is een zoektocht. Op zoek naar een goede richting hebben we een aantal algemene aanbevelingen gedaan. Ten slotte reiken we een tiental concrete beleidssuggesties aan als stappen op deze weg:

1. Laat de decentralisatie van overheidstaken gepaard gaan met meer *lokale zeggenschap*.
2. Veranker een *uitdaagrecht* voor burgers om collectieve voorzieningen in eigen hand te nemen.
3. Veranker een *recht op regie* van zorgvragers op hun eigen zorgverlenings-traject.
4. Verruim de mogelijkheden tot het vormen *buurtbudgetten*, waarover bewoners, professionals en ambtenaren samen kunnen besluiten.
5. Verruim de mogelijkheden tot het vormen van kleinschalige *woon- of zorg-coöperaties*.
6. Werk aan regelarme omgevingen om *professionals de ruimte* te geven.
7. Stimuleer *sociaal ondernemerschap*, bijvoorbeeld via overheidsaanbestedingen.
8. Zet in op *laagdrempelige overheidsgebouwen*, toegankelijk voor burgers en hun initiatieven.
9. Maak van de Nationale Ombudsman een *waakhond voor bescheiden bestuur*, om te waken voor een overheid die de samenleving overwoekert met plannen en regels.
10. Schaf de *maatschappelijke stage* niet af, maar breid deze uit als oefenplaats voor de coöperatiemaatschappij.

Verwijzingen

Hoofdstuk 1

- 1 Van Putten 2009.
- 2 *De Volkskrant* (31 mei 2014).
- 3 Troonrede 2013.
- 4 Hurenkamp 2013.
- 5 Zie ook Van Dijk 2008 en RMO 2013a.
- 6 Idenburg 1983.
- 7 Johnson 1987.
- 8 Spijker e.a. 2013.
- 9 Van Doorn en Schuyt 1978; Schuyt 2013.
- 10 Schuyt 2013.
- 11 Beekers en Van den Berg 2013.
- 12 Kuiper e.a. 2012.
- 13 RMO 2013a.
- 14 Schinkel 2007.
- 15 Dit streven kreeg een plek in het regeerakkoord van het vierde kabinet Balkenende, maar sneuvelde met de val van het kabinet. Het voorstel heeft nog steeds een plek in de verkiezingsprogramma's van de Christen-Unie.
- 16 Tonkens 2006.
- 17 Bv. WRR 2012; ROB 2012; RMO 2013a.
- 18 Vgl. de brief van minister Spies in ROB 2012.
- 19 Brief ROB e.a. aan de minister-president, 6 dec. 2012, o.a. te vinden op www.rob-rfv.nl.
- 20 Doe-democratie 2013.
- 21 Schinkel 2012.
- 22 Bruggen slaan 2012.
- 23 SCP 2012.
- 24 Vgl. in dit verband bv. Pasterkamp en Schippers 2012 en Cuyvers e.a. 2014.
- 25 Vgl. het voorwoord van deze studie.
- 26 Beekers 2013; Van Putten 2013.
- 27 De Moor 2013.
- 28 Buijs 2014.
- 29 Bv. Spijker e.a. 2013 en Beekers en Van den Berg 2013.
- 30 Uitgebreider daarover: Kuiper 2003, 2011.

Hoofdstuk 2

- 1 Verhaeghe 2012.
- 2 Schinkel 2012.
- 3 Doe-democratie 2013, voorbeeld ontleend aan Buijs 2014.
- 4 Rutte 2013.
- 5 De Swaan 1982.
- 6 Baart en Carbo 2013.
- 7 SCP 2014: 39-40.
- 8 Keller 2013.
- 9 Job-platform op www.intermediair.nl.
- 10 SCP 2014: 39-40, 49-50, 53-54.
- 11 SCP 2010; Gezondheidsmonitor 2012.

- 12 Zie ook Han 2012; Van Putten 2014a.
- 13 Sennett 2007.
- 14 Putnam 2000; Etzioni 2005; Kuiper 2009.
- 15 Putnam 2000.
- 16 Dekker 2002.
- 17 Van de Donk 2001.
- 18 Sennett 2012.

Hoofdstuk 3

- 1 Kwakkelstein e.a. 2012; Van der Meer 2012.
- 2 Tonkens en Duyvendak 2013; 233.
- 3 ROB 2012.
- 4 WRR 2012.
- 5 Van Berlo 2013; WRR 2012; Peeters e.a. 2011.
- 6 RMO 2013b.
- 7 Van der Lans 2012.
- 8 Trommel 2009.
- 9 Van Eeten 2010.
- 10 Frissen 2013; 12.
- 11 'Convenant kwaliteit kinderopvang' (12 dec. 2007), *Handelingen Staten Generaal* 2007-2008 Kamerstuk 31322 nr. 1.
- 12 Voorstel 'wet ontwikkelingskansen door kwaliteit en educatie' (7 juli 2009), *Handelingen* 2008-2009 Kamerstuk 31989 nr. 1-3; *Staatsblad* 2010, nr. 296.
- 13 'Minister Asscher aan gemeente Súdwest Fryslân' (14 okt. 2013; rijksoverheid.nl); 'Hynnepykje mag door', *Sneeker nieuwsblad* (7 maart 2014).
- 14 Bv. 'Vrijwillige peuterleidsters moeten op de loonlijst', *Trouw* (1 juni 2013) en 'Vertrouwen in mensen is cruciaal in de participatiesamenleving', *Trouw* (25 sept. 2013).
- 15 WRR 2012.
- 16 RMO 2013a.
- 17 Hilhorst en Van der Lans 2013.

Hoofdstuk 4

- 1 Vgl. Trommel 2013a.
- 2 Bosselaar e.a. 2013.
- 3 Beekers en Van den Berg 2013.
- 4 Vgl. WRR 2005.
- 5 Barber 2014.
- 6 Vgl. Sassen 2008; Ritzer 2003; Trommel 2013a.
- 7 Boutellier 2007, 2011.
- 8 Boutellier, 2011.
- 9 Zie bijv. Rotmans 2012.
- 10 Castells 2009.
- 11 Dooyeweerd 1963.
- 12 Van Rooden 2004.
- 13 Taylor 1994, 2009.

- 14 Verbrugge 2013.
- 15 Trommel 2009; Schinkel 2007.
- 16 Duyvendak en Hurenkamp 2004; Kuiper 2009.
- 17 Van den Brink 2007.
- 18 Bauman 2012.
- 19 Kuiper 2009.
- 20 Castells 2009.
- 21 Bovens 2012; in 't Veld 2012.

Hoofdstuk 5

- 1 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op Van Putten 2014b.
- 2 Vgl. Van der Woude 2009.
- 3 Uitermark 2014.
- 4 Sterk e.a. 2013.
- 5 Hustinx 2009.
- 6 Van der Steen e.a. 2013.
- 7 Hilhorst en Van der Lans 2013: 51-54; Pieter Hilhorst, 'Het broodfonds' en 'De herovering van de solidariteit' *De Volkskrant* (resp. 12 en 19 juli 2011); www.broodfonds.nl.
- 8 Castells 2009; Botsman en Rogers 2010.
- 9 Sennett 2008; Trommel 2013b.
- 10 Trommel 2013b: 123.
- 11 Van Putten 2009: 50.
- 12 Klandermans 1997; Van der Donk 2001; De Moor 2013.
- 13 Taylor 2004.
- 14 Vgl. hiervoor Verbrugge 2004.
- 15 Doelstelling geformuleerd op www.stichtingpresent.nl.
- 16 Gardner e.a. 2002; Van den Brink e.a. 2005; Jansen e.a. 2009.
- 17 Van Egmond 2011.
- 18 Buijs 2012, 2014.
- 19 Lezing Vrije Universiteit Amsterdam voor het netwerk religie en civil society (7 juni 2012); Buijs en Hoogland 2014.
- 20 Van den Brink 2012.
- 21 Trommel 2014.
- 22 Van Beek e.a. 2013.
- 23 'Met eigen kracht. De stille revolutie in de hulpverlening' (NCRV Dokument, Paul de Bont, uitgezonden 19 okt. 2010).
- 24 Schuurman en Mulder 2012.
- 25 Rotmans 2012.

Hoofdstuk 6

- 1 Genesis 1:26-27; Mattheüs 22:36-38; vgl. Kuiper 2009 en 2011.
- 2 Van de *Politica* bestaat geen volledige Nederlandse vertaling, citaat uit Buijs 2014.
- 3 Citaat uit Sacks 2005: 135-136.
- 4 Parafraze door Borgman 2009: 67-68.
- 5 WI CDA 1983; Kuiper 2001; Buijs 2014.
- 6 Van Dijk 2008; Buijs 2012.
- 7 Pius XI 1931: 80.

- 8 Borgman 2009: 69.
- 9 Vgl. Cuyvers e.a. 2014.
- 10 Spijker 2010.
- 11 Rouvoet 1992.
- 12 Jager 2012.
- 13 In de katholieke denktraditie zelf is wat dit betreft een beweging zichtbaar en spreekt men sinds de jaren zestig steeds meer in gelijkwaardige termen over overheid en maatschappelijke verbanden. Vgl. Klink 1990: 133; Borgman 2009: 70.
- 14 Kuiper 2002.
- 15 Chaplin 2011: 223.
- 16 Klink 1990; Klop 1993; Kuiper 2011: 84-86, 99-104.
- 17 Deze en volgende citaten Kuiper 2002: 108.
- 18 Verbrugh 1983; 16 en 1985: 343; Veling 1987: 55; Chaplin 2011: 225-228.
- 19 Beekers 2011.
- 20 Rouvoet 1992; Leen van Dijke, 'Liberaal minimum-scenario of schild voor de zwakken?', *Trouw* (22 april 1994).
- 21 Groen 2008: 175.
- 22 Pius IX 1864: paragraaf 3; vgl. Lamberts 2011: 160-163.
- 23 Te Velde 1992.
- 24 Borgman 2009: 93.
- 25 Kuyper 1903; deel 2, h1; vgl. Groen 1972: 100; veel geciteerd in dit verband is Romeinen 2:15.
- 26 Buijs 2011b.
- 27 Kuiper 2009; vgl. CU 2014.
- 28 Rouvoet 1992: 27.
- 29 Buijs 2014.
- 30 Vergelijk de kritische zelfreflectie van Balckenende in dit verband: Dijkman 2010.

Hoofdstuk 7

- 1 Buijs 2011a: 18.
- 2 Wet Maatschappelijke Ondersteuning Memorie van Toelichting (1 juni 2005) *Handelingen* 2004-2005 Kamerstuk 30131 nr. 3.
- 3 Jager 2012; vgl Jager in Kuiper en Visser 2005 en Beekers en Van den Berg 2013.
- 4 Verloop en Hillen 2014.
- 5 Hillen e.a. 2014: 11.
- 6 Vgl. 'Aanbestedingswet: Memorie van Toelichting' (12 juli 2010) *Handelingen* 2009-2010 Kamerstuk 33440 nr 3, paragraaf 3.5.
- 7 Tinnemans 2014.

Hoofdstuk 8

- 1 Kuiper 2014; vgl SCP 2014 en Blond 2009.
- 2 VNG 2014.
- 3 SCP 2014: 194-195; ook binnen het CDA is dit thema opgepikt: Van Leeuwen 2013; Van

- den Heuvel 2014.
- 4 Hilhorst en Van der Lans 2013: 95.
- 5 Hilhorst en Van der Lans 2013: 93-102.
- 6 Van Kraam e.a. 2012; vgl. *Zorg & zeggenschap* (mei 2013) nr. 22, 8-9 over experimenten van woonzorgcentra onder de noemer 'samen kleur geven aan waardevol leven'.
- 7 Van Beek e.a. 2013: 57-58; Amendement van de leden Voordewind en Ypma over het invoeren van de mogelijkheid om een familiegroepsplan op te stellen (9 okt. 2013) *Handelingen* 2013-2014 kamerstuk 33684 nr. 52.
- 8 RMO 2013a: 32-34, 54-55.
- 9 Beekers 2012.
- 10 Bv. ook CU 2014 punt 17 over woningcorporaties.
- 11 Van Triest en Hanemaaijer 2013.
- 12 Duivestein 2013; brief minister Blok 'uitwerking wooncoöperatie' (23 juni 2014).
- 13 Spijker e.a. 2013: 39, 46-47; motie Dik-Faber en Bruins Slot over de coöperatieve rol van verzekeraars (18 dec. 2013) *Handelingen* 2013-2014 Kamerstuk 29689, nr 488.
- 14 WRR 2012: 83.
- 15 WRR 2012: 217-218.

Hoofdstuk 9

- 1 Zijn bekende radiotoespraak 2 maart 1943; vgl. Schuyt 1991.
- 2 Van Dijk 2009.
- 3 Harinck 2005; Kuiper 2009.
- 4 RMO 2006: 63-65.
- 5 Artikel 78a.

- 6 Algemene wet bestuursrecht Artikel 9.17-38, o.c.: 9.27.1.
- 7 Interview (8 okt. 2013) op www.platform31.nl.
- 8 ROB 2012: 11.
- 9 RMO 2012.
- 10 Bouttelier 2011.
- 11 Kuiper 2014.

Hoofdstuk 10

- 1 Huijer 2011.
- 2 Buijs 2014.
- 3 Hierover bv. 'zorginstelling maakt mantelzorg tot plicht', *Trouw* (19 augustus 2013).
- 4 Vragen Kamerlid Leijten aan staatssecretaris Van Rijn, 20 augustus 2013 en antwoord, 12 september 2013 *Handelingen* 2013-2014 Kamerstuknr. 2013D35389.
- 5 'Moreel verplichten mantelzorgers heeft averechts effect', *Trouw* (19 augustus 2013).
- 6 SCP 2014.
- 7 *Staatsregeling* 1798, 'algemeene beginselen', nr. 6.
- 8 Sennett 2012.
- 9 Buijs 2014.
- 10 Invoering van een maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs TK 2010-2011 32531 nr.2 en 3.
- 11 *Bruggen slaan* 2012.
- 12 Buijs 2012, 2014.
- 13 Een bekend Bijbels voorbeeld van deze insteek geeft *Handelingen* 17: 22-31.
- 14 Buijs 2014.
- 15 Beekers 2012.
- 16 Teunis en De Jong 2014.

Literatuur

- Baart, A. en C. Carbo, *De zorgval. Analyse, kritiek en uitzicht* (Amsterdam 2013).
- Barber, B., *Als burgemeesters zouden regeren. Haperende staten, opkomende steden* (Amsterdam 2014).
- Bauman, Z., *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid* (Zoetermeer 2012).
- Beek, F. van, M. Muntendam en M. Goorhuis, *De kleine gids. Eigen Kracht-conferentie* (Alphen aan den Rijn 2013).
- Beekers, W.P., 'Van charitas naar zekerheid', in: Wouter Beekers en Koert van Bekkum (red.), *Christelijke charitas in een seculiere verzorgingsstaat* (Barneveld 2011) 9-21.
- Beekers, W.P., *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland* (Amsterdam 2012).
- Beekers, W.P. en B. van den Berg, *Achter de schutting. Kansen na de decentralisaties* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2013).
- Berlo, D. van, 'Humberto's paradox' in *Bestuurskunde* 22.1 (2013) 44-54.
- Blond, P., *The Ownership State. Restoring excellence, innovation and ethos to the public services* (Londen 2009).
- Borgman, E., *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom* (Kampen 2009).
- Bosselaar, H. & G. Vonk (red.), *Bouwplaats lokale verzorgingsstaat. Wetenschappelijke reflectie op de decentralisaties in de sociale zekerheid en zorg* (Den Haag 2013).
- Botsman, R. en R. Rogers, *What's mine is yours. How collaborative consumption is changing the way we live* (New York 2010).
- Boutellier, H., *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving* (Amsterdam 2007).
- Boutellier, H., *De improvisatiemaatschappij. Over sociale ordening van een onbegrensde wereld* (Amsterdam 2011).
- Bovens, M., *Opleiding als scheidslijn. Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken* (Rotterdam 2012).
- Brink, G. van den, *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme* (Amsterdam 2007).
- Brink, G. van den (red.), *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (Amsterdam 2012).
- Brink, G. van den, G. Mak en L. Prick, *Beroepszeer: waarom Nederland niet goed werkt* (Amsterdam 2005).
- Bruggen slaan. *Regerakkoord VVD & PvdA* (29 oktober 2012).
- Buijs, G., 'Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevoegdheid en kleinschaligheid' in: S.C. van Bijsterveld e.a., *Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA* (Den Haag 2011a).
- Buijs, G., 'Opnieuw proeven van bronwoorden. Christelijke caritas op weg in de eenentwintigste eeuw', in: Wouter Beekers en Koert van Bekkum (red.), *Christelijke charitas in een seculiere verzorgingsstaat* (Barneveld 2011b) 39-63.
- Buijs, G., *Publieke liefde. Agapè als bron voor maatschappelijke vernieuwing in tijden van crisis* (oratie; Amsterdam 2012).
- Buijs, G., *De eeuw van de burger* (Groen van Prinstererlezing WI ChristenUnie; Amersfoort 2014).
- Buijs, G. & J. Hoogland (red.), *Ontzuilde bezieling* (nog te verschijnen 2014).
- Castells, M., *Communication Power* (Oxford 2009).
- Chaplin, J., *Herman Dooyeweerd, christian philosopher of state and civil society* (Notre Dame 2011).
- CU (Tweede Kamerfractie ChristenUnie), 'Mee-denken, meehelpen & meedoen. Over eigen belang, andermans belang en het algemeen belang in de participatiesamenleving' (notitie uitgebracht bij het Tweede Kamerdebat over de participatiesamenleving, april 2014).
- Cuyvers, P., A.J. Kruijer en M. Neuteboom, 'Allemaal even decentraal graag!', *Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2014) nr. 2.
- Dekker, P., *De oplossing van de civil society: over vrijwillige organisaties in tijden van vervagende grenzen* (Den Haag 2002).
- Dijk, J.J. van (red.), *Verbindend bouwen; over solidariteit en verzorgingsstaat* (Kampen 2008).
- Dijk, J.J. van (red.), *It's trust, stupid: over vertrouwen* (Kampen 2009).
- Dijkman, P.J., 'Er is veel gebeurd om Nederland toekomstbestendiger te maken' (interview met J.P. Balkenende), *Christen Democratische Verkenningen* (winter 2010) 44-56.
- Doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving* (Den Haag 2013).
- Donk, W.J.H.B. van de, *De gedragen gemeenschap. Over katholiek maatschappelijk organiseren de ontzuiling voorbij* (Den Haag 2001).
- Doorn, J. van en C. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat* (Amsterdam 1978).

- Dooyeweerd, H., *Vernieuwing en bezinning; om het reformatorisch grondmotief* (Zutphen 1963).
- Duivesteijn, A., 'Geen woningcorporaties maar wooncoöperaties', *Socialisme & democratie* 70.4 (2013) 122-125.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004).
- Eeten, M., *Techniek van de onmacht. Fatalisme in politiek en technologie* (Den Haag 2010).
- Egmond, K. van, *Een vorm van beschaving* (Zeist 2010).
- Etzioni, A., *De nieuwe gulden regel. Gemeenschap en moraal in een democratische samenleving* (Kampen 2005).
- Frissen, P., *De Fatale Staat, over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek* (Amsterdam 2013).
- Gardner, H.E., M. Csikszentmihalyi en W. Damon, *Good work: when excellence and ethics meet* (New York 2002).
- Gezondheidsmonitor GGD-en, CBS en RIVM 2012.
- Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en revolutie* (oorspronkelijk 1847; Barneveld 2008).
- Groen van Prinsterer, G., *Vrijheid, gelijkheid, broederschap: toelichting van de spreuk der revolutie* (oorspronkelijk 1848; Groningen 1972).
- Han, Byung-Chul, *De vermoede samenleving* (Amsterdam 2012).
- Harinck, G., *De tucht van de democratie. Over pluriformiteit en burgerschap* (Groen van Prinstererlezing WI ChristenUnie; Amersfoort 2005).
- Heuvel, H. van den, 'Van verzorgingsstaat naar zorgbuurt. Een christendemocratisch alternatief' (notitie CDJA; 2014).
- Hilhorst, P. en J. van der Lans, *Sociaal doe het zelve. De idealen en de politieke praktijk* (Amsterdam 2013).
- Hillen, M., S. Panhuijsen en W. Verloop, *De social enterprise als businesspartner van de gemeente* (Amsterdam 2014).
- Huijjer, M., *Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd* (Zoetermeer 2011).
- Hurenkamp, Menno, 'Meer samenleving voor minder geld', *Socialisme & democratie* 70.5 (2013) 54-58.
- Hustinx, L., 'De individualisering van het vrijwillig engagement' in: G.J. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.), *Civil society tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) 211-224.
- Idenburg, Ph.A., *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen* (Amsterdam 1983).
- Jager, M., *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken* (Amsterdam 2012).
- Jansen, T., G. van den Brink en J. Kole (red.), *Beroepstrots: een ongekende kracht* (Amsterdam 2009).
- Johnson, N., *The welfare state in transition. The theory and practice of welfare pluralism* (Brighton 1987).
- Keller, T., *Goed werk: ons dagelijks werk en Gods plan voor de wereld* (Franeker 2013).
- Klandermans, P.G., *The social psychology of protest* (Cambridge 1997).
- Klink, A., *Publieke gerechtigheid: een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* (Houten 1990).
- Klop, C.J., *De cultuurpolitieke paradox: noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden* (Kampen 1993).
- Kraam, H. van en M. Coolen, *Regie op locatie* (Assen 2012).
- Kuiper, R., *Dienstbare samenleving* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2001).
- Kuiper, R., *Dienstbare overheid* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2003).
- Kuiper, R., *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving* (Amsterdam 2009).
- Kuiper, R., *Dienstbare politiek* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2011).
- Kuiper, R., *De terugkeer van het algemeen belang. Privatiseringsverdriet en de toekomst van Nederland* (Amsterdam 2014).
- Kuiper, R. e.a., *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de parlementaire besluitvorming over de privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten* (Den Haag 2012).
- Kuiper, R. en C. Visser (red.), *Over de schutting. Op weg naar nieuwe solidariteit* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2005).
- Kuyper, A., *De Gemeene Gratie II* (Amsterdam 1903).
- Kuyper, A., *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden* (Soesterberg 2002).
- Kwakkelstein, T., A. van Dam en A. van Ravenzwaaij (red.), *Van verzorgingsstaat naar waarborgstaat. Nieuwe kansen voor overheid en samenleving* (Amsterdam 2012).
- Lamberts, E., *Het gevecht met Leviathan. Een verhaal over de politieke ordening in Europa 1815-1965* (Amsterdam 2011).

- Leeuwen, W. van, *Het CDA en de maatschappelijke onderneming* (Den Haag 2013).
- Meer, F. van der, 'De waarborgstaat en de consequenties voor het openbaar bestuur en de publieke dienst', in: T. Kwakkelstein, A. Van Dam & A. Ravenzwaaij (red.), *Van verzorgingsstaat naar waarborgstaat. Nieuwe kansen voor overheid en samenleving* (Den Haag 2012) 11-22.
- Moor, Tine De, *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (oratie; Utrecht 2013).
- Pasterkamp, L. en J.A. Schippers, *Oog voor elkaar. Christelijke saamhorigheid in crisistijd* (WI SGP; Gouda 2012).
- Peeters, R., M. Schultz, M. van Twist & M. van der Steen, *Beweging bestendigen. Over de dynamica van overheidssturing in het rizoom* (Den Haag 2011).
- Pius IX, *Quanta Cura. Over de zuiverheid van de Katholieke leer* (1864).
- Pius XI, *Quadragesimo anno. Over de aanpassing van de sociale orde* (1931).
- Putnam, R.D., *Bowling alone. The collapse and revival of American community* (New York 2000).
- Putten, H. van, *Thomashuis. Hoe zorg ook kan* (Houten 2009).
- Putten, R.J. van, *De vierde weg. Een onderzoek naar de herordening van het maatschappelijk organiseren en een ontwerp van een alternatief* (masterthesis Vrije Universiteit Amsterdam 2013).
- Putten, R.J. van, 'De uitgebluste mens. Over de vermoeiende prestatie maatschappij', *Wapenveld* (nog te verschijnen, 2014a).
- Putten, R.J. van, '(On)mogelijke routes voor "meer samenleving". Kritische reflectie en passend alternatief in Buijs & Hoogland (red.), *Ontzuilde bezieling* (nog te verschijnen, 2014b).
- Ritzer, G., 'Rethinking globalization: glocalization/globalization and something/nothing', *Sociological Theory* 21.3 (2003) 193-209.
- RMO (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling), *Verschil maken, Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2006).
- RMO, 'Mind the trap. Reflectie op het Rob-advies Loslaten in vertrouwen', in: ROB, *Loslaten in vertrouwen: Cahier. Beschouwingen van adviesraden over een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving* (Den Haag 2012) 9-14.
- RMO, *Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein* (Den Haag 2013a).
- RMO, *Swingen met lokale kracht. Overheden en de netwerksamenleving* (Den Haag 2013b).
- RMO, *Rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring* (Den Haag 2013c).
- ROB (Raad voor het Openbaar Bestuur), *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving* (Den Haag 2012).
- Rooden, P. van, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.
- Rotmans, J., *In het oog van de orkaan. Nederland in transitie* (Boxtel 2014).
- Rouvoet, A., *Reformatiorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet 1992).
- Rutte, M., 'Sterke mensen, sterk land. Over het bezielend verband in de samenleving' (Dreeslezing 14 okt. 2013).
- Sacks, J., *Leven met verschil* (Zoetermeer 2005).
- Sassen, S., 'Neither Global nor national: novel assemblages of territory, authority and rights', *Ethics & Global Politics* 1.1-2 (2008) 1-19.
- Schinkel, W., 'Tegen "actief burgerschap"', *Justitiële Verkenningen* 33.8 (2007) 70-90.
- Schinkel, W., *De nieuwe democratie, naar andere vormen van politiek* (Amsterdam 2012).
- Schuurman, M. en C. Mulder, 'Besparingen door Eigen Kracht-conferenties in de Stadsregio Amsterdam' (bureau Kalliope Consult en Antropol; in opdracht van de stadsregio Amsterdam; april 2012).
- Schuyt, C.J.M., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* (Leiden 1991).
- Schuyt, C.J.M., *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als historisch fenomeen* (oratie; Rotterdam 2013).
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), *Mantelzorg uit de doeken* (Den Haag 2010).
- SCP, *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid* (Den Haag 2012).
- SCP, *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie* (Den Haag 2014).
- Sennett, R., *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* (Amsterdam 2007).
- Sennett, R., *De ambachtsman. De mens als maker* (Amsterdam 2008).
- Sennett, R., *Together. The Rituals, Pleasures & Politics of Cooperation* (London 2012).
- Spijker, G.J., S. Groenewoud, M. Verkerk en A. de Wit-in 't Veld, *Zorg met een hart* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2013).

- Spijker, G.J., *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi* (WI ChristenUnie; Amsterdam 2010).
- Steen, M. van der, M. van Twist, N. Chin-A-Fat en T. Kwakkelstein, *Pop-up publieke waarde. Overheidssturing in de context van maatschappelijke zelforganisatie* (Den Haag 2013).
- Sterk, E., M. Specht en G. Walraven (red.), *Sociaal ondernemerschap in de participatiesamenleving. Van de brave naar de eigenwijze burger* (Antwerpen 2013).
- Swaan, A. de, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1982).
- Taylor, C., *De malaise van de moderniteit* (Kampen 1994).
- Taylor, C., *Moderniteit in meervoud. Cultuur, samenleving en sociale verbeelding* (Kampen 2004).
- Taylor, C., *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2009).
- Teunis, G. en F. de Jong, 'Strategie voor een corporatie op weg naar de participatiesamenleving', *Tijdschrift voor de volkshuisvesting* (februari 2014) 23-28.
- Tinnemans, W. *De kwetsbaren. Verdringing aan de onderkant van de arbeidsmarkt* (Amsterdam 2014).
- Tonkens, E. & J.W. Duyvendak, 'Een hardhandige affectieve revolutie' in: Th. Kampen, I. Verhoeven en L. Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid* (Amsterdam 2013) 233-248.
- Tonkens, E., *De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving* (Amsterdam 2006).
- Triest, N. van en M. Hanemaaijer, *WoonCoöperatie Middeninkomens. Instrument voor betaalbaarheid en zeggenschap* (Den Haag 2013).
- Trommel, W.A., *Gulzig Bestuur* (oratie; Den Haag 2009).
- Trommel, W.A., 'A study into Welfare localization' en 'The birth of the Crafting Community' in D. Bannink, H. Bosselaar en W. Trommel (red.), *Crafting Local Welfare Landscapes* (Den Haag 2013a) 9-24, 157-171.
- Trommel, W.A., 'De louterende werking van bestuurlijke bescheidenheid', in: H. Bosselaar & G. Vonk (red.), *Bouwplaats lokale verzorgingsstaat. Wetenschappelijke reflecties op de decentralisaties in de sociale zekerheid en zorg* (Den Haag 2013b) 115-125.
- Trommel, W.A., 'In de diepte daagt het globale', *Socialisme & Democratie* (nog te verschijnen, 2014).
- Uitermark, J., *Verlangen naar wikipotopia* (Rotterdam 2014).
- Veld, R. in 't, *Kennisdemocratie Opkomend stormtij* (Den Haag 2012).
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef; liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Veling, K., *De dienst van de overheid: aard en grenzen van de overheidstaak* (Barneveld 1987).
- Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* (Amsterdam 2004).
- Verbrugge, A., *Staat van verarring. Offer van liefde* (Amsterdam 2013).
- Verbrugh, A.J., *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek deel II/III* (Groningen 1983/1985).
- Verhaeghe, P., *Identiteit* (Amsterdam 2012).
- Verloop, W. en M. Hillen, 'Benut de social enterprise', in: M.J.W. van Twist, N.M.H. Chin-A-Fat, J. Scherpenisse en M.A. van der Steen, 'Ja, maar...' *Reflecties op de participatiesamenleving* (Amsterdam 2014) 63-74.
- VNG (Vereniging van Nederlandse Gemeenten), *De wonderde wereld van de gemeentefinanciën* (Den Haag 2014).
- WI CDA, *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (Den Haag 1983).
- Woude, R.E. van der, 'Een knoop in je ziel. Het persoonlijke in de politiek en de politiek in de persoon', in: P.E. Werkman en R.E. Wie in de politiek is gaat weg? *Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging* (Hilversum 2009) 9-42.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid), *Vertrouwen in de buurt* (2005).
- WRR, *Vertrouwen in burgers* (Amsterdam 2012).

Personalia

Robert van Putten MSc (1987) is gastonderzoeker aan het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij studeerde bestuurskunde en filosofie. Zijn afstudeeronderzoek, over de manier waarop solidariteit in de huidige samenleving georganiseerd kan worden, werd in 2013 bekroond als beste bestuurskundige scriptie, en was voor het WI aanleiding om hem uit te nodigen voor een bijdrage aan de serie 'christelijk-sociaal 2030'. Van Putten werkte eerder mee aan een VU-onderzoeksproject over burgerparticipatie in het veiligheidsdomein en aan *Durfte denken. Oriëntatie in geloof, wetenschap en cultuur* (2014). Ook is hij hoofdredacteur van *Radix. Tijdschrift over geloof en wetenschap*.

Dr. Wouter Beekers (1979) is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij is historicus en werkte van 2004 tot 2012 bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij promoveerde in 2012 op het proefschrift *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland*. Voor het WI schreef hij eerder mee aan *Achter de schutting. Kansen na de decentralisaties* (2013).

Is het einde van de verzorgingsstaat nabij? Is het tijd voor minder overheid en meer samenleving? In de verhitte discussies over dit thema pleit het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie voor een overheid en samenleving die elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen.

De 'coöperatiemaatschappij' is het toekomstideaal. Het goede leven ontstaat immers in coöperatie: in een samenwerking waarbij ieder zijn talenten inbrengt. Daarbij is er voor alle maatschappelijke partners een rol: voor burgers en gemeenschappen, ondernemers, professionals en organisaties, ambtenaren en overheden.

Coöperatiemaatschappij is geschreven door directeur van het Wetenschappelijk Instituut Wouter Beekers en gastonderzoeker Robert van Putten. Vanuit christelijk-sociale waarden en actuele maatschappelijke ontwikkelingen, reflecteren zij kritisch op het actuele debat over de participatiesamenleving. Hun pleidooi voor een coöperatiemaatschappij werken de auteurs uit met verschillende praktijkvoorbeelden en beleidssuggesties.

COÖPERATIEMAATSCHAPPIJ

Dit is het derde deel in de reeks 'christelijk-sociaal 2030'. De reeks schetst nieuwe verhoudingen tussen overheid, markt en samenleving. Met deze reeks wil het WI van de ChristenUnie het christelijk-sociale denken, dat steeds een alternatief is geweest voor liberaal individualisme en sociaaldemocratisch collectivisme, actueel houden voor de eenentwintigste eeuw.

CHRISTELIJK
SOCIAAL
2030

